

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΣΧΟΛΗ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΠΡΟΣΧΟΛΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ

**Οι στάσεις των Ελλήνων εκπαιδευτικών για το θάνατο και
πώς αυτές επιδρούν στα σχέδια των παιδιών**

ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ ΔΗΜΗΤΡΑ

ΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΕΠΙΒΛΕΠΟΥΣΕΣ ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΕΣ

ΜΠΟΝΩΤΗ ΦΩΤΕΙΝΗ

ΛΕΟΝΤΑΡΗ ΑΓΓΕΛΙΚΗ

Βόλος, 2013

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Κεφάλαιο 1: Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΟΥ ΘΑΝΑΤΟΥ

1.1 Φιλοσοφικές και ιστορικές αναδρομές.....	9
1.1.1 Η αντιμετώπιση του θανάτου στις διάφορες θρησκείες.....	11
1.1.1.1 Ο θάνατος στο χριστιανισμό	11
1.1.1.2 Ισλαμισμός	11
1.1.1.3 Ιουδαϊσμός	11
1.1.1.4 Ινδουισμός	12
1.1.1.5 Βουδισμός	12
1.1.2 Μία σύγχρονη ματιά στο γεγονός του θανάτου	12

Κεφάλαιο 2: ΠΑΙΔΙ ΚΑΙ ΘΑΝΑΤΟΣ

2.1 Οι αντιλήψεις των παιδιών για το θάνατο	15
2.2 Παράγοντες που επηρεάζουν τη διαμόρφωση των αντιλήψεων του θανάτου.....	16
2.2.1 Ηλικία.....	17
2.2.2 Συναισθηματικοί Παράγοντες.....	19
2.2.3 Η προσωπική εμπειρία.....	20
2.2.4 Το φύλο.....	20
2.2.5 Το κοινωνικό περιβάλλον.....	21
2.2.5.1 Η οικογένεια.....	21
2.2.5.2 Τεχνολογία και Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης.....	23

2.2.5.2.1 Ηλεκτρονικά Μέσα.....	23
2.2.5.2.2 Έντυπα Μέσα.....	24
2.2.5.3 Η θρησκεία.....	25
2.2.5.4 Οι συνθήκες ζωής.....	25
2.2.5.5.Σχολείο.....	25

Κεφάλαιο 3: Ο ΘΑΝΑΤΟΣ ΣΤΟ ΣΧΟΛΙΚΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ

3.1 Ο ρόλος του εκπαιδευτικού πριν ο θάνατος εμφανιστεί στη ζωή των παιδιών.....	28
3.2 Ο ρόλος του εκπαιδευτικού όταν ο θάνατος εμφανιστεί στη ζωή των παιδιών.....	30
3.3 Ερευνητική θεώρηση των στάσεων των εκπαιδευτικών απέναντι στο θάνατο και την απώλεια.....	33

Κεφάλαιο 4: Η ΕΚΦΡΑΣΗ ΤΩΝ ΠΑΙΔΙΩΝ ΓΙΑ ΤΟ ΘΑΝΑΤΟ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΗ ΖΩΓΡΑΦΙΚΗ

4.1 Έρευνες αναφορικά με την απεικόνιση του θανάτου μέσα από το σχέδιο.....	37
---	----

Κεφάλαιο 5: Η ΕΡΕΥΝΑ

5.1 Αναλύοντας τη παρούσα έρευνα.....	43
5.2 Η Μέθοδος.....	44
5.2.1 Το δείγμα.....	44
5.2.2 Εργαλεία.....	44
5.2.2.1 Το Ερωτηματολόγιο.....	44
5.2.2.2 Σχέδιο.....	45
5.4 Η διαδικασία.....	45
5.5 Τα δεδομένα.....	46

5.5.1 Τα ερωτηματολόγια.....	46
5.5.1.2 Τα σχέδια.....	46

Κεφάλαιο 6: ΤΑ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

6.1 Ο τρόπος που τα παιδιά αναπαριστούν το θάνατο στα σχέδιά τους.....	48
6.1.1 Σχέδια που απεικονίζουν τη βιολογική διάσταση του θανάτου.....	49
6.1.2 Σχέδια που απεικονίζουν τη ψυχολογική διάσταση του θανάτου.....	51
6.1.3 Σχέδια που απεικονίζουν τη μεταφυσική διάσταση του θανάτου.....	53
6.2 Η ταξινόμηση των ζωγραφιών των παιδιών με βάση την ηλικία τους.....	55
6.3 Η ταξινόμηση των ζωγραφιών των παιδιών με βάση το φύλο τους.....	56
6.4 Οι απαντήσεις των εκπαιδευτικών.....	57
6.4.1 Οι απαντήσεις των εκπαιδευτικών αναφορικά με την ετοιμότητά τους να διαχειριστούν ζητήματα που έχουν να κάνουν με το θάνατο.....	56
6.4.2 Η θρησκευτικότητα των εκπαιδευτικών.....	58
6.5 Η ετοιμότητα των εκπαιδευτικών και η επίδρασή της στα σχέδια των παιδιών.....	59
6.6 Η θρησκευτικότητα των εκπαιδευτικών και η επίδρασή της στη σχεδιαστική απόδοση των παιδιών.....	60

Κεφάλαιο 7: ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	61
--------------------------------------	-----------

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	64
--------------------------	-----------

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ.....	70
-----------------------	-----------

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η παρούσα έρευνα επιχείρησε να διερευνήσει τον τρόπο με τον οποίο τα παιδιά απεικονίζουν το θάνατο και εάν αυτός διαφοροποιείται με βάση το φύλο και την ηλικία των παιδιών, καθώς και το βαθμό ετοιμότητας και θρησκευτικότητας των εκπαιδευτικών. Το δείγμα αποτέλεσαν 12 εκπαιδευτικοί της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης και 212 παιδιά των τριών τελευταίων τάξεων του δημοτικού. Για την υλοποίηση της έρευνας δόθηκε στους εκπαιδευτικούς να συμπληρώσουν ένα ανώνυμο ερωτηματολόγιο που διερευνούσε τις απόψεις τους γύρω από το θάνατο. Από τα παιδιά ζητήθηκε να ζωγραφίσουν ότι έρχεται στο μυαλό τους ακούγοντας τη λέξη «θάνατος». Η κατηγοριοποίηση των σχεδίων των παιδιών έγινε με βάση τη πρόταση των Tamm και Granqvist (1993,1995). Ειδικότερα, η πρώτη κατηγορία περιλάμβανε σχέδια που απεικονίζουν τη βιολογική διάσταση του θανάτου, η δεύτερη εκείνα που απεικονίζουν τη ψυχολογική και η τελευταία όσα απεικονίζουν τη μεταφυσική. Τα αποτελέσματα έδειξαν πως τα περισσότερα παιδιά επέλεξαν τη βιολογική διάσταση του θανάτου στις ζωγραφιές τους, ακολούθησαν οι ζωγραφιές που απεικονίζουν τη μεταφυσική διάσταση ενώ μικρό ήταν το ποσοστό που απεικόνισε το θάνατο στη ψυχολογική του διάσταση. Η ηλικία δεν φάνηκε να επηρεάζει τον τρόπο με τον οποίο τα παιδιά σχεδίασαν το θάνατο, ενώ επίδραση φάνηκε να ασκεί το φύλο, καθώς βρέθηκε ότι τα κορίτσια απεικονίζουν συχνότερα από τα αγόρια τη ψυχολογική διάσταση του θανάτου. Τέλος, τόσο η ετοιμότητα που έχουν οι εκπαιδευτικοί σε ζητήματα που αφορούν στο θάνατο, όσο και ο βαθμός θρησκευτικότητάς τους δε φάνηκε να επηρεάζουν τη σχεδιαστική απόδοση των παιδιών.

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Για την υλοποίηση της παρούσας εργασίας θα ήθελα να ευχαριστήσω κάποιους ανθρώπους. Αρχικά θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά την επόπτρια της εργασίας μου κ. Μπονώτη Φωτεινή για την άριστη συνεργασία που είχα μαζί της, η οποία από τη πρώτη στιγμή δέχτηκε να αναλάβει να είναι υπεύθυνη της παρούσας εργασίας και με καθοδήγησε, με βοήθησε και με στήριξε σε όλη τη διάρκειά της. Ακόμη θα ήθελα να ευχαριστήσω και τη κ. Αγγελική Λεονταρή που διέθεσε από το χρόνο της για τον έλεγχο της εργασίας μου. Τέλος, οφείλω ένα μεγάλο ευχαριστώ σε όλα τα παιδιά και τους εκπαιδευτικούς που πήραν μέρος στη παρούσα έρευνα χωρίς τους οποίους δεν θα είχε υλοποιηθεί. Ένα ιδιαίτερο ευχαριστώ θα ήθελα να πω στη διευθύντρια του πρώτου δημοτικού σχολείου Φαρσάλων Μαράβα Αθηνά αλλά και στην εκπαιδευτικό του τρίτου δημοτικού σχολείου Φαρσάλων Θανοπούλου Φωτεινή οι οποίες από τη πρώτη στιγμή κατάλαβαν τους σκοπούς της έρευνας συμμετείχαν με προθυμία και βοήθησαν στο να παρακινήσουν και τους υπόλοιπους εκπαιδευτικούς να συμμετάσχουν σε αυτή.

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Ο θάνατος για πολλούς σηματοδοτεί τη λήξη της ζωής, ενώ για άλλους την έναρξη μίας καινούριας. Όπως και να έχει ο θάνατος είναι κομμάτι της ζωής με το οποίο όλοι οι άνθρωποι πρέπει να συμβιβαστούν. Ο τρόπος με τον οποίο τα παιδιά αντιλαμβάνονται και βιώνουν τον θάνατο έχει γίνει αντικείμενο της επιστημονικής έρευνας εδώ και πολλά χρόνια. Σύμφωνα με τους Spence και Brent (1996) τα παιδιά κατακτούν όλες της υποέννοιες που συγκροτούν μία ολοκληρωμένη αντίληψη για το θάνατο μέχρι την ηλικία των δέκα ετών. Παιδιά μικρότερων ηλικιών θεωρούν πως ο θάνατος είναι ένα γεγονός μετακλητό και αναστρέψιμο. Θεωρούν πως τα αγαπημένα τους πρόσωπα χάνονται για λίγο, περιμένουν όμως πως κάποια στιγμή θα επιστρέψουν. Στην ηλικία των δέκα ετών τα παιδιά έχουν κατακτήσει όλες τις υποέννοιες που συγκροτούν μία ώριμη αντίληψη για το θάνατο και γνωρίζουν πως είναι ένα γεγονός αμετάκλητο, που συμβαίνει σε όλους τους ανθρώπους και κάποια στιγμή θα συμβεί και στα ίδια (Spence & Brent, 1984). Τις αντιλήψεις που έχουν τα παιδιά για το θάνατο έχει βρεθεί πως επηρεάζουν και άλλοι παράγοντες εκτός από την ηλικία. Ανάμεσα στους σημαντικότερους περιλαμβάνεται η οικογένεια, το φύλο, η θρησκεία, η προσωπική απώλεια, τα μέσα μαζικής επικοινωνίας, το σχολείο.

Το σχολείο ως ένας παράγοντας που συμβάλει στη διαμόρφωση είτε σωστών είτε λανθασμένων αντιλήψεων του θανάτου από τα παιδιά, έχει βρεθεί πως ασκεί μεγάλη επίδραση, αφού αποτελεί το σημαντικότερο περιβάλλον μάθησης και έκφρασης μετά την οικογένεια (Stevenson, 1999). Έρευνες έχουν δείξει πως οι περισσότεροι εκπαιδευτικοί θεωρούν πως το θέμα του θανάτου μπορεί να τρομάξει ένα παιδί, πιστεύοντας παράλληλα πως μία σχετική συζήτηση μέσα στη τάξη δεν έχει να προσφέρει τίποτα στα παιδιά (Λουμάκου & Μπρουσκέλη, 2010). Καταλαβαίνουμε, έτσι, πως οι εκπαιδευτικοί στέκονται ως εμπόδιο στη προσπάθεια των παιδιών κι ενδεχομένως τα εμποδίζουν να κατακτήσουν όλες τις υποέννοιες που συγκροτούν μία ώριμη αντίληψη για το θάνατο, ενώ παράλληλα, δεν καταφέρνουν να στηρίξουν ένα μαθητή που βρίσκεται σε κατάσταση πένθους.

Η παρούσα πτυχιακή εργασία επιχειρεί να εξετάσει τον τρόπο με το οποίο παιδιά ηλικίας 10-12 ετών αντιλαμβάνονται το θάνατο. Ως ερευνητικό εργαλείο

χρησιμοποιήθηκε το σχέδιο. Παρόμοιες έρευνες στο παρελθόν (Bonoti, Leondari & Mastora, 2013. Speece & Brent, 1993,1995. Yang & Chen, 2002.) χρησιμοποίησαν το παιδικό σχέδιο ως ερευνητικό εργαλείο θεωρώντας πως επιτρέπει στα παιδιά να εκφράσουν ελεύθερα τις μύχιες σκέψεις τους. Παράλληλα επιχειρεί να εξετάσει μέσα από ένα ερωτηματολόγιο τις απόψεις των εκπαιδευτικών γύρω από το θάνατο και κατά πόσο η ετοιμότητά τους γύρω από ζητήματα που αφορούν στο θάνατο και ο βαθμός θρησκευτικότητάς τους ασκούν επίδραση στις αντιλήψεις που έχουν τα παιδιά για το θάνατο. Επιθυμούμε η παρούσα έρευνα να φτάσει στα χέρια των εκπαιδευτικών και να τους αφυπνίσει αναφορικά με τον τρόπο διαχείρισης μέσα στη τάξη ζητημάτων που έχουν να κάνουν με το θάνατο, κυρίως σε επίπεδο πρωτογενούς πρόληψης αλλά δευτερευόντως και σε επίπεδο δευτερογενούς.

Η εργασία μου «Οι στάσεις των Ελλήνων εκπαιδευτικών για το θάνατο και πως αυτές επιδρούν στα σχέδια των παιδιών» αποτελείται από δύο μέρη, το θεωρητικό και το ερευνητικό. Το θεωρητικό μέρος απαρτίζεται από τέσσερα κεφάλαια, ενώ το ερευνητικό από τρία. Το πρώτο κεφάλαιο της εργασίας μου εξετάζει τον τρόπο με τον οποίο ο άνθρωπος από το παρελθόν έως σήμερα αντιμετωπίζει το θάνατο. Ακόμη εξετάζεται ο τρόπος που αντιμετωπίζεται ο θάνατος από διάφορες θρησκείες. Στο δεύτερο κεφάλαιο περιγράφονται οι αντιλήψεις που έχουν τα παιδιά για το θάνατο και πώς αυτές επηρεάζονται από διάφορους παράγοντες όπως η ηλικία, το φύλο, η οικογένεια, η κουλτούρα, το σχολείο. Το τρίτο κεφάλαιο αναφέρεται στο τρόπο με τον οποίο το σχολείο πρέπει να διαχειρίζεται θέματα που αφορούν στο θάνατο, ώστε να συμβάλλει στη διαμόρφωση ώριμων αντιλήψεων από τους μαθητές του, αλλά και να τους βοηθήσει να αντιμετωπίσουν αποτελεσματικά το θάνατο εάν αυτός εισβάλει ξαφνικά στη ζωή τους. Στο τέταρτο κεφάλαιο γίνεται συζήτηση για τον τρόπο με τον οποίο τα παιδιά απεικονίζουν το θάνατο μέσα στα σχέδιά τους και γίνεται επισκόπηση ερευνών που έχουν γίνει στο παρελθόν, με σχετικό περιεχόμενο. Στο πέμπτο κεφάλαιο παρουσιάζεται η μεθοδολογία της έρευνας, στο έκτο τα αποτελέσματά της, ενώ, στο τελευταίο κεφάλαιο γίνεται μία συζήτηση για τα ευρήματά της, αλλά παρουσιάζονται και προτάσεις που θέτουν τις βάσεις για γόνιμο διάλογο και προβληματισμό αναφορικά με άλλες μελέτες που μπορούν να διεξαχθούν στο μέλλον.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Κεφάλαιο 1: Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΟΥ ΘΑΝΑΤΟΥ.

1.1 Φιλοσοφικές και ιστορικές αναδρομές

Ο άνθρωπος από τότε που εμφανίστηκε στη γη αναζητά λύσεις για τα προβλήματα που τον απασχολούν. Σε πολλά από αυτά τα κατάφερε, κάνοντας τη ζωή του πιο εύκολη. Ωστόσο, στο σημαντικότερο πρόβλημά του ακόμη δεν έχει καταφέρει να βρει κάποια λύση. Ποιοί είμαστε λοιπόν, ποια είναι η προέλευσή μας, ποιος είναι ο προορισμός μας και τελικά, τι είναι ο θάνατος;

Πολλοί άνθρωποι αντιμετωπίζουν το θάνατο σαν ταμπού, άλλοι αποφεύγουν ακόμη και να αναφερθούν στη λέξη θάνατος, ενώ άλλοι θεωρούν το θάνατο σαν φυσική εξέλιξη της ζωής έχοντας αποδεχτεί την αναπόφευκτη φύση του. Για πολλούς ανθρώπους ίσως, τα πιο πάνω εξακολουθούν να είναι βασανιστικά ερωτήματα που τους απασχολούν κατά τη διάρκεια της ζωής τους, υπάρχουν όμως και άλλοι που δεν ενδιαφέρονται για όλα τα παραπάνω.

Ο τρόπος που ο άνθρωπος αντιμετωπίζει το θάνατο εξαρτάται από τον τρόπο με το οποίο τον αντιλαμβάνεται. Όταν οι άνθρωποι, λοιπόν, θεωρούν πως ο θάνατος είναι ένα γεγονός αναπόφευκτο και καθολικό και πως μετά το θάνατο δεν υπάρχει απολύτως τίποτε, τότε προσπαθούν να ζουν απολαμβάνοντας τη κάθε στιγμή. Αντίθετα υπάρχουν άνθρωποι που θεωρούν πως μετά το θάνατο η ψυχή συνεχίζει να ζει και θα αξιολογηθεί σε κάποιο άλλο κόσμο. Αυτοί οι άνθρωποι ακολουθούν ένα προσεκτικό τρόπο ζωής ώστε να τύχουν ευνοϊκής μεταχείρισης σε μία επόμενη ζωή. Η πλειοψηφία των ανθρώπων βλέπει τη ζωή σαν ένα ενδιάμεσο στάδιο αφού ο άνθρωπος δύσκολα μπορεί να απαρνηθεί τον υλικό κόσμο που τον περιβάλλει (Feifel, 1959)

Η στάση του ανθρώπινου γένους απέναντι στο θάνατο δεν ήταν πάντα η ίδια. Η προσδοκία μίας κάποιου τύπου μεταθανάτιας ζωής έκανε τους προϊστορικούς πληθυσμούς να ενταφιάζουν τους νεκρούς τους με το πρόσωπο στραμμένο προς τη δύση, εφοδιάζοντας τους τάφους με προσωπικά αντικείμενα και αγαθά τα οποία υποτίθεται ότι θα συντρέφευαν την ψυχή στο μεταθανάτιο ταξίδι της (Αδραχτάς & Τερζάκης, 2003).

Ο Όμηρος, πολύ ποιητικά, θεωρούσε το θάνατο ως δίδυμο αδερφό του ύπνου. Η μοίρα είναι εκείνη που έστελνε το φυσικό θάνατο, στην οποία και ο ίδιος ο Δίας, ο πιο δυνατός από όλους τους Θεούς, ήταν ανίκανος να αντισταθεί. Αντίθετα το βίαιο και ξαφνικό θάνατο τον έστελναν οι Θεοί (Αδραχτάς & Τερζάκης, 2003). Τέσσερις αιώνες αργότερα οι Ορφικοί, ο Πυθαγόρας, ο Εμπεδοκλής, πίστευαν στη μετενσάρκωση. Στα μέσα του πέμπτου αιώνα π.Χ η μετεμψύχωση ήταν μία αρκετά διαδεδομένη θεωρία σε ποικίλους θρησκευτικοφιλοσοφικούς κύκλους Ορφικών και Πυθαγορείων. Ο Σωκράτης πίστευε πως ο ανώδυνος θάνατος είναι δώρο που έρχεται από τους θεούς. Ο Πλάτων στο Φαίδωνα υποστήριζε ότι σκοπός της ζωής είναι η προετοιμασία για το θάνατο και ότι ο αληθινός άνθρωπος βρίσκεται όχι στο σώμα αλλά στη ψυχή (Αδραχτάς & Τερζάκης, 2003)

Ο μεγάλος Έλληνας φιλόσοφος Επίκουρος έλεγε πως ο άνθρωπος δεν πρέπει να φοβάται το θάνατο γιατί στη πραγματικότητα ποτέ δε θα τον συναντήσει. Ειδικότερα, υποστήριζε ότι η ψυχή ενός ανθρώπου μετά το θάνατό του έπαυε να υπάρχει, άρα με το θάνατό του ένας άνθρωπος σταματούσε να νιώθει οτιδήποτε. (Yalom, 2008).

Σε αντίθεση με τα παραπάνω οι Αιγύπτιοι θεωρούσαν πως μετά το θάνατο η ζωή συνεχίζει να υπάρχει με κάποιο τρόπο. Με βάση αυτή τους τη πεποίθηση νόμιζαν πως αν διατηρούσαν μετά το θάνατο τα υλικά κατάλοιπα της προσωπικής ζωής θα εξασφάλιζαν τη συνέχειά τους, και για το λόγο αυτό ταρίχευαν τους νεκρούς τους. Τέλος πίστευαν ότι η πορεία του νεκρού θα ήταν πιο εύκολη αν ακολουθούσε τις οδηγίες που αναφέρονταν στην Αιγυπτιακή βίβλο των νεκρών (Αδραχτάς & Τερζάκης, 2003).

Ο άνθρωπος δυσκολευόταν ανέκαθεν να αντιμετωπίσει ή και να συζητήσει για το θάνατο, ενώ, αδύναμος μπροστά στο θάνατο αγαπημένων του προσώπων, κατέφευγε σε τελετουργίες μαγικού και αργότερα θρησκευτικού χαρακτήρα (Bacque, 2001). Από την άλλη πλευρά φαίνεται πως η πίστη σε μία επόμενη ζωή δε θα υπήρχε χωρίς το θάνατο. Έτσι από πολύ νωρίς ο θάνατος υπήρξε άρρηκτα συνδεδεμένος με τη θρησκεία. Η θρησκεία έδωσε μία άλλη διάσταση στην έννοια του θανάτου. Σε όλες σχεδόν τις θρησκείες, παρατηρείται υπέρβαση του θανάτου και πίστη στην αθανασία της ψυχής (Toynbee, 1969).

1.1.1 Η αντιμετώπιση του θανάτου στις διάφορες θρησκείες

1.1.1.1 Ο θάνατος στο χριστιανισμό

Ο θάνατος για το χριστιανισμό είναι ένα γεγονός αντίθετο με τη φύση του ανθρώπου, αφού ο Θεός δεν μας έπλασε για να πεθάνουμε, και προήλθε σαν απόρροια της αμαρτίας των ανθρώπων. Ωστόσο ο Χριστός ήταν εκείνος που πήρε ανθρώπινη μορφή, νίκησε το θάνατο και έδειξε στους ανθρώπους πως ο θάνατος δεν είναι το τέλος μιλώντας για την κόλαση και τον παράδεισο (Αδραχτάς & Τερζάκης, 2003).

1.1.1.2 Ισλαμισμός

Τόσο στο Κοράνι (ο λόγος του Θεού), όσο και στη Hedith (ο λόγος του Μωάμεθ) επανειλημμένα μνημονεύεται το γεγονός του θανάτου, της ανάστασης και της κρίσης. Η ζωή στον κόσμο αυτό (dunya) είναι απλά ένα στάδιο σε μία ολοκληρωμένη διαδικασία που ξεκινάει από την ανυπαρξία, συνεχίζεται με τη ζωή σε αυτό τον κόσμο, τον θάνατο, τη ζωή στον τάφο, την ανάσταση και τέλος την αιώνια ζωή ή τιμωρία (Αδραχτάς & Τερζάκης, 2003)

1.1.1.3 Ιουδαϊσμός

Στην εβραϊκή θρησκεία δεν υπάρχει επιστημονική απόδειξη για την ακριβή φύση της μεταθανάτιας ζωής, ενώ σε κανένα σημείο της Παλαιάς Διαθήκης ή σε άλλο μεταγενέστερο κείμενο του ραββινικού Ιουδαϊσμού των πρώτων μ. Χ. αιώνων δεν συναντά κανείς διατυπώσεις σχετικά με το θάνατο ή τη μεταθανάτια ζωή. Στο βιβλίο της Γενέσεως αναφέρεται ότι ο άνθρωπος πλάστηκε από το Δημιουργό με χώμα και νερό και στη συνέχεια ο Θεός φύσηξε στα ρουθούνια του και έδωσε ζωή (Αδραχτάς & Τερζάκης, 2003).

Μετά το θάνατο ο Εκκλησιαστής βεβαιώνει ότι το σώμα επιστρέφει στη γη και το πνεύμα στο Θεό. Στον εβραϊσμό όταν ένας άνθρωπος ζει ακριβώς όπως ορίζει ο Μωσαϊκός νόμος τότε η ψυχή του μετά το θάνατο επιστρέφει στο Δημιουργό, αντίθετα αν δεν ζει ακολουθώντας το μωσαϊκό νόμο τότε η ψυχή του τριγυρνάει στους αιθέρες, έχοντας την ευκαιρία να επανορθώσει για 1000 φορές όταν της δοθεί η ευκαιρία σε ένα άλλο σώμα (Αδραχτάς & Τερζάκης, 2003).

1.1.1.4 Ινδουισμός

Στον ινδουισμό ο χρόνος του θανάτου, η στιγμή του θανάτου είναι ο θάνατος του χρόνου. Κάθε στιγμή που καταφέρνουμε να σκοτώσουμε το χρόνο νικάμε το θάνατο και ζούμε το χρόνο. Ο θάνατος για τους ινδούς δεν είναι το τέλος μίας πορείας αλλά η αρχή της. Το να πεθαίνεις δεν είναι τίποτα άλλο από το να γεννιέσαι σε ένα άλλο επίπεδο ύπαρξης (Αδραχτάς & Τερζάκης, 2003).

1.1.1.5 Βουδισμός

Για τους βουδιστές δεν υπάρχει ψυχή αλλά συνείδηση. Ο Βουδισμός θεωρεί τη ζωή και το θάνατο συναφείς καταστάσεις ενώ πιστεύει σε μία αλυσίδα επαναγεννήσεων. Με αυτό τον τρόπο εξοικειώνει τον άνθρωπο με το θάνατο και δίνει μία μεγάλη προοπτική στη ζωή (Αδραχτάς & Τερζάκης, 2003).

1.1.2 Μία σύγχρονη ματιά στο γεγονός του θανάτου

Η στάση των ανθρώπων απέναντι στο θάνατο έχει αλλάξει με το πέρασμα του χρόνου. Για τους αρχαίους Έλληνες ο καλός θάνατος ταυτιζόταν με την αρετή και την ανδρεία, έτσι λοιπόν ήταν τυχερός αυτός που ο θάνατος τον έβρισκε στη μάχη (Easterling & Muir, 1985). Πίστευαν ακόμη πως για να κρίνεις αν ένας άνθρωπος έζησε ευτυχισμένος θα πρέπει πρώτα να δεις το θάνατό του. Στο μεσαίωνα η καθολική εκκλησία επεδίωκε να κρατάει τον κόσμο στο σκοταδισμό. Οι γιατροί δεν επιτρεπόταν να εξετάζουν τα πτώματα. Ο Descartes υποστήριξε τον δυισμό σώματος-ψυχής σταμάτησε να θεωρεί το σώμα ιερό και είδε περισσότερο τη βιολογική του υπόσταση (Bacque, 2001). Το 18^ο αιώνα το θέμα του θανάτου γενικότερα, απασχολούσε τους ανθρώπους. Πιο συγκεκριμένα η σκέψη του δικού τους θανάτου τους γεννούσε συναισθήματα φόβου. Το 19^ο αιώνα η επιστήμη σημείωσε πολύ μεγάλη πρόοδο. Η πρόοδος αυτή καταπολέμησε σε μεγάλο βαθμό τη θνησιμότητα απομακρύνοντας το θάνατο από τη ζωή των ανθρώπων. Η απομάκρυνση αυτή τους έκανε να θέλουν να αγνοήσουν το θάνατο και να ξεχάσουν την ύπαρξή του (Αριές, 1988). Σήμερα η έννοια του θανάτου, καθώς και το να μιλάς για το θάνατο είναι ένα θέμα ταμπού (Dresser & Wasserman, 2010). Οι άνθρωποι φοβούνται το θάνατο, το να

μιλούν, να σκέφτονται, και να προετοιμάζονται για εκείνον. Όμως όσο και αν προσπαθούν να τον αποφύγουν νομίζοντας πως έτσι τον διώχνουν μακριά, στην πραγματικότητα ο θάνατος υπάρχει, γιατί μόνο έτσι μπορεί να συνεχιστεί η ζωή.

Κεφάλαιο 2: ΠΑΙΔΙ ΚΑΙ ΘΑΝΑΤΟΣ

Τα συναισθήματα που σχετίζονται με το θάνατο και το πένθος, όπως η θλίψη, ο πόνος, η ανασφάλεια και ο φόβος, είναι αναμφισβήτητα επώδυνα και αφορούν τόσο τους ενήλικες όσο και τα παιδιά. Ορισμένοι ειδικοί υποστηρίζουν ότι η πλειοψηφία των παιδιών και των νέων μέχρι τα δεκαοχτώ τους χρόνια έρχονται άμεσα ή έμμεσα σε επαφή με το θάνατο πολλές φορές (Kroen, 2007). Συνεπώς παρά το γεγονός πως οι ενήλικοι δεν θέλουν να το παραδεχτούν τα παιδιά από μικρή ηλικία έχουν διαμορφώσει κάποιες εικόνες σχετικά με το θάνατο.

Στη καθημερινή ζωή οι άνθρωποι αποφεύγουν οτιδήποτε έχει σχέση με το θάνατο. Όταν τα παιδιά έχουν ερωτήσεις σχετικά με το θάνατο, οι άνθρωποι με κάθε τρόπο προσπαθούν να τα σταματούν από το να ανακαλύψουν την αλήθεια. Οι Wass και Shaak (1976) ανέφεραν ότι είναι μέρος της αναζήτησης του νοήματος της ανθρώπινης ζωής το γεγονός ότι τα παιδιά έχουν περιέργεια και αμφιβολίες σχετικά με το θάνατο και προσπαθούν να τον καταλάβουν. Επιπλέον, ο Anthony (1972) υποστηρίζει ότι αν οι ενήλικες καταλάβουν τις αντιλήψεις των παιδιών για το θάνατο και τα συναισθήματα που σχετίζονται με αυτόν, τότε μπορούν να βοηθήσουν τα παιδιά τους αποτελεσματικά στο να μειώσουν την αγωνία τους για το θάνατο. Παρόλα αυτά οι ενήλικες επιμένουν να αποκρύπτουν από τα παιδιά τους την αλήθεια γύρω από το θάνατο αφήνοντάς τα μόνα τους στη προσπάθειά τους να διαμορφώσουν τις εικόνες τους γύρω από το θάνατο (Yang & Chen 2002).

Πολλές φορές οι εικόνες αυτές έχουν επηρεαστεί από εφημερίδες, περιοδικά, συζητήσεις ανάμεσα σε φίλους, τρομακτικά προγράμματα στην τηλεόραση, από ταινίες και ηλεκτρονικά παιχνίδια. Είναι λοιπόν πολύ σημαντικό οι ενήλικες να βοηθήσουν τα παιδιά να συνειδητοποιήσουν πως ο θάνατος τις περισσότερες φορές είναι ήρεμος και γαλήνιος και όχι τρομακτικός (Turner, 2005). Παρά τις εμπειρίες όμως και τις πρώτες επαφές που μπορεί να έχει ένα παιδί σχετικά με το θάνατο οι αντιλήψεις του πάνω σε αυτό σίγουρα διαφέρουν σημαντικά από εκείνες των ενηλίκων.

2.1 Οι αντιλήψεις των παιδιών για το θάνατο

Η μελέτη των αντιλήψεων των παιδιών για το θάνατο ξεκίνησε τη δεκαετία του 1930 (Anthony, 1939), ενώ οι έρευνες πάνω σε αυτό το τομέα συνεχίζονται μέχρι σήμερα. Αυτό είχε σαν αποτέλεσμα η αντίληψη των παιδιών για το θάνατο να γίνει η εστία ενός ραγδαία αναπτυσσόμενου σώματος έρευνας. Κατά τη διάρκεια όλων αυτών των χρόνων υιοθετήθηκαν τρεις διαφορετικές προσεγγίσεις. Αρχικά οι ψυχαναλυτικοί στοχαστές διερεύνησαν τους συναισθηματικούς παράγοντες που περιλαμβάνονται στην κατανόηση του θανάτου. Έπειτα μία κλινική παράδοση εστίασε στις αντιδράσεις των παιδιών στο θάνατο ενός ξεχωριστού μέλους της οικογένειας ή ενός φιλικού προσώπου. Τέλος οι γνωστικοί ερευνητές μελέτησαν την κατάκτηση της ιδέας του θανάτου από τα παιδιά (Harris & Giménez, 2005).

Οι Spence και Brent (1996) έπειτα από μελέτη πολλών προγενέστερων ερευνών κατέληξαν στο συμπέρασμα πως η κατανόηση της αντίληψης του θανάτου δεν είναι εύκολη. Υποστήριζαν ότι υπάρχουν πέντε υποέννοιες οι οποίες συγκροτούν την αντίληψη του θανάτου από το παιδί:

- (α) Η παγκοσμιότητα περιλαμβάνει τη συνειδητοποίηση ότι όλοι οι ζωντανοί οργανισμοί πεθαίνουν («όλα τα έμβια όντα πρέπει τελικώς να πεθάνουν»)
- (β) Η μη αναστρεψιμότητα αναφέρεται στο γεγονός πως μόλις ένας ανθρώπινος οργανισμός πεθάνει ποτέ ξανά δεν θα επανέλθει στη ζωή με κανένα μαγικό ή θαυματουργικό τρόπο («αν πεθάνει ένας οργανισμός, το σώμα δεν μπορεί ποτέ πια να επαναλειτουργήσει»)
- (γ) Η παύση των ζωτικών λειτουργιών περιλαμβάνει την ολοκληρωτική διακοπή των ικανοτήτων που ορίζουν τη ζωή ή αλλιώς των λειτουργικών ικανοτήτων («όταν πεθάνει ένας οργανισμός, όλες οι ιδιότητες που ορίζουν τη ζωή ή οι λειτουργικές ικανότητες του τυπικού ζωντανού οργανισμού παύουν»)
- (δ) Η αιτιότητα παραπέμπει στη κατανόηση των μηχανισμών που οδηγούν στο θάνατο, όπως για παράδειγμα τις αρρώστιες ή τα γηρατειά («τι πραγματικά μπορεί να επιφέρει το θάνατο»)
- (ε) Η συνέχιση της ζωής με κάποιον τρόπο περιλαμβάνει αντιλήψεις σχετικά με τη ζωή μετά το θάνατο και το πού καταλήγει η ψυχή («αντιλήψεις για τη μετά θάνατο ζωή»).

Όλες αυτές οι διαφορετικές υποέννοιες δεν αποκτώνται ταυτόχρονα. Ο Jean Piaget (1926), υποστήριξε ότι το παιδί, για να αφομοιώσει πλήρως την έννοια του

θανάτου, πρέπει να φτάσει στην ηλικία των 7-8 ετών, όταν δηλαδή, θα έχει συνειδητοποιήσει τις δύο απαραίτητες έννοιες, της παγκοσμιότητας και της μη αντιστρεψιμότητας. Και άλλοι ερευνητές έχουν συμπεράνει πως τα παιδιά δεν αντιλαμβάνονται όλες τις υποέννοιες που συγκροτούν την αντίληψη του θανάτου και γι' αυτό το λόγο δεν αποκτούν μία ώριμη κατανόηση του θανάτου, πριν από την ηλικία των 7 χρονών (Spence & Brent, 1996). Σύμφωνα με τους Spence and Brent (1984) τα παιδιά αρχίζουν να αντιλαμβάνονται την παγκοσμιότητα την μη αναστρεψιμότητα και την οριστικότητα ανάμεσα στα 5-7 χρόνια, αλλά μία ολοκληρωμένη κατανόηση των υποεννοιών σχηματίζεται στην ηλικία των 10 ετών. Η τελευταία υποένοια που κατακτούν τα παιδιά είναι η αιτιότητα. Αυτό συμβαίνει επειδή είναι δύσκολο για ένα παιδί να καταλάβει πως υπάρχουν πολλοί παράγοντες που μπορούν να οδηγήσουν το ανθρώπινο σώμα σε κατάρρευση (Bonoti et al., 2013)

2.2 Παράγοντες που επηρεάζουν τη διαμόρφωση των αντιλήψεων του θανάτου

Οι αντιλήψεις των παιδιών για το θάνατο διαφέρουν από εκείνες των ενηλίκων. Τα παιδιά δυσκολεύονται να σχηματίσουν μία ολοκληρωμένη εικόνα για το θάνατο. Ένας σημαντικός λόγος γι' αυτή τη δυσκολία είναι ότι η ιδέα του θανάτου δεν είναι μία απλή έννοια. Αυτή ενσωματώνει κοινωνικές και πολιτισμικές πεποιθήσεις, προσωπικά και συναισθηματικά θέματα, θρησκευτικές εικασίες και νοητικές αναπαραστάσεις (Slaughter, 2005).

Οι παράγοντες που φαίνεται να επηρεάζουν τις αντιλήψεις των παιδιών για το θάνατο ποικίλλουν. Ανάμεσα στους σημαντικότερους είναι η ηλικία του παιδιού, συναισθηματικοί παράγοντες, η προσωπική του εμπειρία με το θάνατο, το φύλο και τέλος το κοινωνικό του περιβάλλον.

2.2.1 Ηλικία

Οι τρόπος που ένα παιδί αντιλαμβάνεται τον θάνατο επηρεάζεται σημαντικά από την ηλικία του. Στη συνέχεια θα εξετάσουμε συνοπτικά τον τρόπο με τον οποίο τα παιδιά αντιλαμβάνονται το θάνατο στις διάφορες περιόδους της ανάπτυξής τους.

Βρέφη και νήπια έως 3 ετών: Τα παιδιά αυτής της ηλικίας δεν μπορούν να καταλάβουν την έννοια του θανάτου, αλλά ούτε τις αιτίες που μπορούν να οδηγήσουν σε αυτόν. Παρ' όλα αυτά μπορούν να αισθανθούν τις συνέπειες του χωρισμού και της εγκατάλειψης, ειδικά όταν ο άνθρωπος που πεθαίνει είναι ο γονιός και αμέσως μετά το θάνατό του αλλάζει το πρόσωπο που τα φροντίζει. Άλλωστε, έχει παρατηρηθεί πως παιδιά αυτής της ηλικίας τείνουν να εκλαμβάνουν ως μόνιμη απώλεια οποιαδήποτε εξαφάνιση από το οπτικό τους πεδίο και βιώνουν έντονα συναισθήματα άγχους και εγκατάλειψης (Κοντοπούλου, 2007). Τέλος, τα παιδιά με το θάνατο κάποιου ατόμου αντιλαμβάνονται για πρώτη φορά ότι οι ενήλικες δεν είναι παντοδύναμοι και παρά τις δυνάμεις που τα παιδιά πιστεύουν πως έχουν, ξαφνικά χάνονται (Baum, 2003).

Παιδιά ηλικίας 3-5 ετών: Τα παιδιά αυτής της ηλικίας παρουσιάζουν μία εξωπραγματική αντίληψη του θανάτου θεωρώντας ότι αποτελεί μία κατάσταση προσωρινή και αναστρέψιμη (Nagy, 1959). Ακούν για το θάνατο στα παραμύθια τους, τον βιώνουν στα παιχνίδια τους, όμως θεωρούν πως είναι ένα γεγονός που μπορεί να συμβαίνει μόνο στους κακούς ανθρώπους και όχι στους καλούς. Παιδιά αυτής της ηλικίας συνδέουν το θάνατο με αρνητικά συναισθήματα όπως η θλίψη και ο πόνος, ενώ παράλληλα ο θάνατος ενός «κακού» ήρωα μπορεί να τους δημιουργήσει συναισθήματα χαράς και ικανοποίησης (Κοντοπούλου, 2007). Κάποια παιδιά προσχολικής ηλικίας φαίνεται να μένουν ανεπηρέαστα από το θάνατο ενός αγαπημένου προσώπου. Στην πραγματικότητα όμως τα παιδιά, πιστεύουν ότι το αγαπημένο τους άτομο, το οποίο έχει πεθάνει, κάποια στιγμή θα επιστρέψει (Zolten & Long, 1997). Τέλος, σε αυτή την ηλικία τα παιδιά πιστεύουν ότι ο άνθρωπος εξακολουθεί να διατηρεί όλες τις σωματικές του λειτουργίες ακόμη και μετά το θάνατο.

Παιδιά ηλικίας 6-9 ετών: Τα παιδιά αυτής της ηλικίας μπορούν να αντιληφθούν έννοιες που σχετίζονται με τη γέννηση και την ασθένεια. Σε αυτό τα βοηθάει το γεγονός πως κατέχουν το λεξιλόγιο που τους είναι απαραίτητο για τη κατανόηση των παραπάνω εννοιών. Πολλές φορές τα παιδιά πιστεύουν πως ο θάνατος είναι κάτι μακρινό το οποίο μπορεί να συμβεί μόνο στους ηλικιωμένους ανθρώπους, ενώ τους είναι δύσκολο, να αντιληφθούν ότι ο θάνατος είναι ένα γεγονός που μπορεί να συμβεί στο καθένα μας – άρα και στα ίδια - ανά πάσα στιγμή (Zolten & Long, 1997). Στο στάδιο αυτό τα παιδιά θεωρούν πως υπάρχουν κάποιοι άνθρωποι οι οποίοι εάν είναι τυχεροί θα μπορέσουν να αποφύγουν το θάνατο (Nagy, 1959). Σε αυτή την ηλικία τα παιδιά συνήθως δίνουν στο θάνατο μορφή και τον σκέφτονται σαν ένα «μπαμπούλα» που μπορεί να αρπάξει τους ανθρώπους όποτε εκείνος θέλει. Αρκετά συχνά τα παιδιά αναπτύσσουν φόβους σχετικά με το θάνατο, ενώ αναρωτιούνται τι θα γίνει στο σώμα μετά το θάνατο.

Παιδιά ηλικίας 9-12: Καθώς το παιδί μπαίνει στο στάδιο της προ-εφηβείας, η αντίληψή του για το θάνατο αρχίζει να μοιάζει σε μεγάλο βαθμό με εκείνη των ενηλίκων. Οι γνωστικές και αντιληπτικές ικανότητές του έχουν αναπτυχθεί αρκετά, ώστε να αντιλαμβάνεται πλήρως το οριστικό και αμετάκλητο του θανάτου. Παιδιά ηλικίας 10 ετών αντιλαμβάνονται τα περισσότερα γεγονότα που σχετίζονται με το θάνατο. Γνωρίζουν πως η καρδιά και το μυαλό παύουν να λειτουργούν και η αναπνοή σταματάει. Ο θάνατος ενός αγαπημένου προσώπου ενδέχεται να επηρεάσει σε μεγάλο βαθμό τα παιδιά και να προκαλέσει ανησυχία για τη δική τους θνησιμότητα (Kroen, 2007). Πιο συγκεκριμένα τα παιδιά αυτή της ηλικίας γνωρίζουν σχετικά με το θάνατο ότι (α) πρόκειται για μόνιμη κατάσταση, (β) δεν είναι αναστρέψιμος, (γ) το σώμα μετά το θάνατο δεν μπορεί να λειτουργήσει ξανά και (δ) είναι αναπόφευκτος, αφορά όλους τους ανθρώπους χωρίς κανένα να εξαιρείται από αυτόν. Τα παιδιά αυτής της ηλικίας, ενδιαφέρονται για τις λεπτομέρειες της αποχαιρετιστήριας ιεροτελεστίας, ενώ συχνές είναι οι απορίες για τη μετά θάνατον ζωή.

12 ετών και άνω (έφηβοι): Οι περισσότεροι έφηβοι είναι σε θέση να κατανοήσουν πλήρως τη μονιμότητα και το νόημα του θανάτου. Συνειδητοποιούν, πλέον ότι ο θάνατος είναι το τελικό και αμετάκλητο γεγονός στη ζωή του κάθε ανθρώπου (Zolten & Long, 1997). Παρόλο που οι έφηβοι κατανοούν πλήρως τι σημαίνει θάνατος, εντούτοις, για να μπορέσουν να τον αντιμετωπίσουν και να τον ξεπεράσουν

χρειάζονται πολλή υποστήριξη από τους γονείς και από τα αγαπημένα πρόσωπα. Χαρακτηριστικό είναι ότι στο στάδιο της εφηβείας τα παιδιά ενδιαφέρονται για το νόημα της ζωής αλλά και για θρησκευτικά ζητήματα ενώ συχνές είναι και οι ερωτήσεις σχετικές με αυτά. Τέλος, οι έφηβοι είναι δυνατόν να νιώσουν συναισθήματα αγάπης αλλά και μίσους για το νεκρό, ο οποίος θεωρούν, πως τους εγκατέλειψε (Bacque, 2001)

2.2.2 Συναισθηματικοί Παράγοντες

Ο θάνατος είναι μία δύσκολη κατάσταση που προκαλεί έντονα αρνητικά συναισθήματα. Για το λόγο αυτό πολλές αναφορές έχουν γίνει σχετικά με την επίδραση των συναισθημάτων στην κατανόηση της έννοιας του θανάτου. Πολλές φορές τα παιδιά που βρίσκονται στο στάδιο της προ-λογικής σκέψης, επειδή δεν έχουν κατανοήσει τις αιτίες που μπορούν να οδηγήσουν έναν άνθρωπο στο θάνατο πιστεύουν πως τα ίδια προκάλεσαν την απώλεια ενός αγαπημένου τους προσώπου μέσα από κάποια κακιά πράξη τους, θεωρώντας πως το άτομο που πέθανε έφυγε για να τα τιμωρήσει (Λουμάκου & Μπρουσκέλη, 2010).

2.2.3 Η προσωπική εμπειρία

Εξετάζοντας τους παράγοντες που επηρεάζουν την αντίληψη ενός παιδιού για το θάνατο είναι πολύ σημαντικό να μην παραλείψουμε να αναφερθούμε και στο γεγονός πως ο κάθε άνθρωπος είναι διαφορετικός, διαφορετικά είναι τα ερεθίσματα που προσλαμβάνει, διαφορετικός ο τρόπος που εκφράζει και διαχειρίζεται τα συναισθήματά του. Έτσι, λοιπόν, άλλα παιδιά μπορεί να είναι περίεργα και να ρωτούν για το θάνατο, κάποια μπορεί να αντιδράσουν έντονα στην απώλεια ενός αγαπημένου τους προσώπου, και κάποια μπορεί να μην κάνουν τίποτε από τα παραπάνω.

Η προσωπική εμπειρία θανάτου φαίνεται να επηρεάζει σημαντικά τα παιδιά στην πορεία τους για την κατανόηση της έννοιας του θανάτου. Έρευνες έδειξαν ότι

παιδιά που υποφέρουν από παρατεταμένη ασθένεια ή νοσηλεία μπορεί να αντιληφθούν πιο γρήγορα τις έννοιες της μη ανατροπής και της αιτιότητας, καθώς φαίνεται να έχουν κατανοήσει νωρίτερα από άλλα παιδιά της ηλικίας τους τους παράγοντες που οδηγούν στο θάνατο αλλά και το γεγονός πως όταν ένας άνθρωπος πεθαίνει δεν είναι δυνατόν να επιστρέψει και πάλι στη ζωή (Hunter & Smith, 2008).

Αντίθετες ενδείξεις προέκυψαν από τις μελέτες των Cotton και Range (1990) σε παιδιά ηλικίας 6-12 ετών. Παιδιά τα οποία είχαν χάσει έναν αγαπημένο τους παρουσίασαν λιγότερο ακριβείς αντιλήψεις για το θάνατο απ' ότι είχαν παιδιά χωρίς εμπειρία θανάτου. Παρόμοια ήταν τα ευρήματα στην έρευνα της Mahon (1993) σε παιδιά ηλικίας 5-12 ετών τα οποία έχασαν αδέρφια από τραυματισμό. Ειδικότερα βρήκε ότι οι αντιλήψεις τους για το θάνατο δεν διέφεραν από εκείνες παιδιών που δεν είχαν τέτοια εμπειρία.

2.2.4 Το φύλο

Οι έρευνες που εντοπίζουν διαφορές ανάμεσα στα κορίτσια και τα αγόρια αναφορικά με τις αντιλήψεις τους για το θάνατο είναι περιορισμένες και αφορούν αποκλειστικά τις αντιλήψεις των παιδιών πάνω στους μηχανισμούς της αιτιότητας. Σε έρευνα των Tamm και Granqvist (1995) βρέθηκε πως τα αγόρια έτειναν να παρουσιάζουν στα σχέδιά τους βίαιες σκηνές θανάτου σε αντίθεση με τα κορίτσια που απεικόνιζαν το θάνατο σε πιο συναισθηματικές καταστάσεις. Αντίθετα, οι Yang και Chen (2002) δεν βρήκαν διαφορές στα σχέδια των αγοριών και των κοριτσιών για το θάνατο.

2.2.5 Το κοινωνικό περιβάλλον

Τα παιδιά δεν ζουν μόνα τους στον κόσμο. Το κάθε παιδί ζει και εξελίσσεται μέσα σε μία κοινωνία ανθρώπων, οι οποίοι μεταφέρουν στο παιδί τις δικές τους αξίες, πεποιθήσεις, θρησκευτικές απόψεις και τα δικά τους μηνύματα. Όλα αυτά επηρεάζουν όπως είναι φυσικό και τις αντιλήψεις που έχει ένα παιδί για το θάνατο. Στο άμεσο περιβάλλον ενός παιδιού ή αλλιώς μικροσύστημα περιλαμβάνονται η οικογένεια το σχολείο, και το συγγενικό-φιλικό περιβάλλον και στο έμμεσο περιβάλλον από το οποίο επηρεάζεται ένα παιδί ανήκουν τα μέσα μαζικής ενημέρωσης και η κουλτούρα, οι αξίες και οι στάσεις.

2.2.5.1 Η οικογένεια

Η οικογένεια φαίνεται να διαδραματίζει πολύ σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση των αντιλήψεων του κάθε παιδιού. Ο Schneidman (1971), όπως αναφέρεται στο Kurlychek (1977), υποστήριξε ότι οι οικογένειες σπάνια συζητούν για το θάνατο, ενώ συγχρόνως προέτρεψε τους γονείς να μη θεωρούν το θάνατο ως ταμπού, αλλά να συζητούν με τα παιδιά τους σχετικά με εκείνον. Με αυτό τον τρόπο τα παιδιά φαίνεται να μαθαίνουν νωρίς ότι ο θάνατος δεν είναι ένα θέμα που μπορεί να συζητηθεί ανοιχτά. Δυστυχώς όταν οι ενήλικες αποτύχουν να διδάξουν τα παιδιά τους για τα γεγονότα και τα συναισθήματα που αφορούν στο θάνατο, τα παιδιά συχνά μπερδεύονται και μπορεί να μην εκφράσουν τον θρήνο τους με τον κατάλληλο τρόπο (Weber & Fournier, 1985)

Ο βασικός λόγος που τα μέλη μίας οικογένεια δυσκολεύονται να συζητήσουν το θάνατο με τα παιδιά τους είναι ότι οι περισσότερες από αυτές δεν έχουν βιώσει το θάνατο πιο πριν στη ζωή τους. Το να ενδιαφέρεσαι και να φροντίζεις ένα αγαπημένο σου άτομο που είναι άρρωστο ή ετοιμοθάνατο αποτελούσε μία πολύ βασική λειτουργία της οικογένειας κατά τις προηγούμενες γενιές. Ωστόσο, σήμερα είναι φανερό πως η διαχείριση της αρρώστιας και του θανάτου γίνεται όλο και περισσότερο ευθύνη των ιδρυμάτων παρά της οικογένειας (Weber & Fournier, 1985).

Σε ερωτήσεις των παιδιών σχετικά με το θάνατο οι γονείς πολλές φορές μπερδεύονται, νιώθουν αμηχανία και καταφεύγουν σε λανθασμένες απαντήσεις που οδηγούν το παιδί σε σύγχυση και δυσκολεύουν την κατάκτηση των υποενοιών που συγκροτούν την ορθή αντίληψη για το θάνατο. Σε ερωτήσεις των παιδιών για το αν όλοι οι άνθρωποι πεθαίνουν, οι γονείς πολλές φορές το αρνούνται λέγοντας στα παιδιά πως οι ίδιοι δεν θα πεθάνουν και θα είναι πάντα μαζί τους. Ωστόσο, η στάση αυτή των γονέων τα εμποδίζει να κατακτήσουν την έννοια της παγκοσμιότητας. Η έννοια του παντοτινού, της οριστικότητας του θανάτου, είναι δυσνόητη για τα μικρά παιδιά. Έχουν δει πολλές φορές τους δικούς τους να φεύγουν και να επιστρέφουν, ήρωες των κόμικς να πεθαίνουν και στο επόμενο επεισόδιο είναι να πάλι εκεί ζωντανοί. Οι γονείς θα πρέπει λοιπόν να διευκρινίζουν στα παιδιά πως ένας νεκρός άνθρωπος δε θα επιστρέψει, τουλάχιστον με τον τρόπο που γνωρίζουμε, προκειμένου να καταλάβουν τα παιδιά την οριστικότητα της έννοιας του θανάτου (Weber & Fournier, 1985).

Το μικρό παιδί δυσκολεύεται να αντιληφθεί ότι ο νεκρός έχει χάσει τις βασικές λειτουργίες που είχε όταν ήταν ζωντανός δηλαδή έχει παύσει να αναπνέει, να μιλάει, να τρώει και να αισθάνεται. Πολλές φορές πιστεύει ότι ο άνθρωπος εξακολουθεί να ζει, με ένα διαφορετικό ίσως τρόπο, κάτω από την επιφάνεια του εδάφους. Η οικογένεια είναι αυτή που θα πρέπει να ξεκαθαρίσει στο παιδί πως το σώμα του νεκρού έχει σταματήσει να επιτελεί τις λειτουργίες που έκανε όταν ο νεκρός ήταν στη ζωή. Θα πρέπει να του πει πως το νεκρό σώμα τώρα πια φυλάσσεται στο νεκροταφείο. Τα παιδιά συνήθως θεωρούν πως είναι πολλές οι αιτίες που μπορούν να οδηγήσουν έναν άνθρωπο στο θάνατο, οι περισσότερες όμως από αυτές δεν είναι σωστές. Κάποιες φορές πιστεύουν πως ένας άνθρωπος μπορεί να πεθάνει επειδή ήταν κακός, άλλες φορές επειδή ήταν καλός και έγινε άγγελος δίπλα στο Θεό. Οι γονείς σε κάθε περίπτωση θα πρέπει να αναλάβουν να εξηγήσουν τις πραγματικές αιτίες που μπορεί να οδηγήσουν έναν άνθρωπο στο θάνατο ώστε το παιδί να κατακτήσει όσο το δυνατόν γρηγορότερα την έννοια της αιτιότητας (Λουμάκου & Μπρουσκέλη, 2010).

Σχετικά με τη ζωή μετά το θάνατο οι γονείς θα πρέπει να αποφεύγουν να μιλήσουν στα παιδιά με αφηρημένες έννοιες, αφού τα παιδιά, ιδιαίτερα εκείνα των μικρότερων ηλικιών αδυνατούν να τις συλλάβουν. Είναι προτιμότερο οι γονείς να πουν στα παιδιά τους πως κανένας άνθρωπος δεν είναι σε θέση να γνωρίζει με ακρίβεια τι συμβαίνει με τη ψυχή μετά το θάνατο γιατί κανείς δεν επέστρεψε από το θάνατο για να το πει (Λουμάκου & Μπρουσκέλη, 2010). Όταν, λοιπόν, η οικογένεια θέλει να εξηγήσει στα παιδιά τι πραγματικά είναι ο θάνατος θα πρέπει να τους πει την αλήθεια, ότι δηλαδή η καρδιά παύει πλέον να λειτουργεί, ο άνθρωπος δεν αναπνέει, δε σκέφτεται και δε πονά (Παπάζογλου, 1999). Καταλήγοντας, για να μην δημιουργούνται στα παιδιά ανασφάλειες και παρερμηνείες καλό είναι οι γονείς να τα ενημερώνουν ορθά για τα γεγονότα και τις αιτίες που μπορούν να οδηγήσουν στο θάνατο.

2.2.5.2 Τεχνολογία και Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης

2.2.5.2.1 Ηλεκτρονικά Μέσα

Η τηλεόραση, το πιο διασκεδαστικό μέσο μαζικής επικοινωνίας ασκεί μεγάλη επίδραση στις σημερινές κοινωνίες. Η δύναμη της τηλεόρασης οφείλεται στη

δυνατότητα που έχει να μεταδίδει το περιεχόμενό της ταυτόχρονα σε μία μεγάλη μερίδα κοινού (Κανάκης, 1996). Έρευνες έχουν δείξει ότι παιδιά ηλικίας 5-7 ετών αφιερώνουν πολύ χρόνο παρακολουθώντας τηλεόραση και κυρίως κινούμενα σχέδια. Το περιεχόμενο όμως όλων αυτών που παρακολουθούν τα παιδιά στη τηλεόραση πολλές φορές είναι ακατάλληλο, καθώς δημιουργεί στα παιδιά λανθασμένες αντιλήψεις (Κανάκης, 1996).

Πιο συγκεκριμένα τα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης (τηλεόραση, ηλεκτρονικός υπολογιστής, ραδιόφωνο) συνηθίζουν να παρουσιάζουν το θάνατο σαν ένα βίαιο φαινόμενο, αποτέλεσμα κάποιου πυροβολισμού, κάποιας δολοφονίας ή ξυλοδαρμού, ή σαν αποτέλεσμα της έκρηξης κάποιας βόμβας. Αυτή η παρουσίαση του θανάτου δημιουργεί σύγχυση στα παιδιά που σχηματίζουν μια εικόνα τρόμου και φόβου γι' αυτόν. Πολλές μελέτες υποδεικνύουν ότι υπάρχουν αρκετά μπερδεμένες εικόνες σχετικά με το θάνατο, ιδιαίτερα στα κινούμενα σχέδια, που μπορεί να επηρεάσουν τις αντιλήψεις των παιδιών (Lamers, 1995). Πολλές φορές στα κινούμενα σχέδια που παρακολουθούν τα παιδιά οι ήρωες ότι και να κάνουν, όσες φορές και αν συγκρουστούν ή χτυπήσουν δεν πεθαίνουν αλλά είναι καλά και συνεχίζουν να πολεμούν. Τέτοιες εικόνες καθυστερούν τα παιδιά από το να κατακτήσουν την έννοια της αιτιότητας, αφού δεν μπορούν να αντιληφθούν πώς είναι δυνατόν ο ήρωας να μην πεθαίνει έπειτα από όλα όσα του συμβαίνουν. Άλλες φορές ο ήρωας πεθαίνει σε κάποιο επεισόδιο, όμως στο επόμενο είναι πάλι εκεί, γεγονός που δείχνει στα παιδιά πως ο θάνατος δεν είναι κάτι οριστικό, αλλά κάτι αναστρέψιμο.

2.2.5.2.2 Έντυπα Μέσα

Η λογοτεχνία πλέον αγγίζει θέματα που στο παρελθόν θεωρούνταν ακατάλληλα για μικρά παιδιά και νέους. Πολλά είναι τα βιβλία που είτε αναφέρουν το θάνατο πρωταγωνιστών της ιστορίας, είτε ασχολούνται αποκλειστικά με τη διαπαιδαγώγηση των παιδιών πάνω στο θάνατο (Καλλίτση, 2005). Το πρόβλημα ωστόσο που ανακύπτει είναι κατά πόσο τελικά τα βιβλία συμβάλλουν στην διαμόρφωση μίας ορθής αντίληψης για το θάνατο ή στην απομάκρυνση από αυτή. Αρκετά γνωστά παραμύθια ενισχύουν γνωστές παρανοήσεις των παιδιών συσκοτίζοντας κάποιες από τις έννοιες που συγκροτούν την έννοια του θανάτου. Χαρακτηριστικό παράδειγμα «Η Χιονάτη και οι 7 νάνοι». Στο πολύ γνωστό αυτό παραμύθι η Χιονάτη στο τέλος πεθαίνει και όμως ο πρίγκιπας καταφέρνει να την φέρει και πάλι στη ζωή δίνοντας της ένα φιλί. Μία τέτοια ιστορία μπορεί δυσκολέψει

τα παιδιά στη πορεία τους να κατανοήσουν πως ο θάνατος είναι ένα γεγονός οριστικό και αμετάκλητο και πως όταν ένα σώμα σταματά να λειτουργεί τα όργανα δεν μπορούν να λειτουργήσουν ξανά

Στον αντίποδα ωστόσο βρίσκονται βιβλία και παραμύθια που ενισχύουν την ορθή αντίληψη των παιδιών για το θάνατο και τη διερευνούν (Καλλίτση, 2005). Ένα τέτοιο βιβλίο είναι εκείνο του Robie Harris, το «Αντίο Ποντικούλη». Ο ήρωας είναι θυμωμένος για το χαμό του ζώου του και αρνείται να πιστέψει πως δεν θα τον ξαναδεί. Στο τέλος του βιβλίου όμως και αφού έχει συζητήσει με τους γονείς του συνειδητοποιεί πως ο φίλος του δεν θα επιστρέψει αφού ο θάνατος είναι ένα γεγονός οριστικό και αμετάκλητο.

Έχει υποστηριχθεί ότι ο καλύτερος τρόπος για να ενημερώσουμε τα παιδιά σχετικά με το θάνατο είναι να τους μιλήσουμε και να τους εξηγήσουμε τα πράγματα με σαφήνεια (Παπάζογλου, 1999). Τα παιδιά αγαπούν τα παραμύθια και τις παιδικές ιστορίες. Τα παραμύθια δεν θα πρέπει να αποκρύπτουν ή να ωραιοποιούν το γεγονός καθώς μόνο έτσι θα συμβάλουν στη διαμόρφωση μία ορθής αντίληψης για το θάνατο και δεν θα ενισχύουν τις ήδη υπάρχουσες λανθασμένες αντιλήψεις τους.

2.2.5.3 Η θρησκεία

Ένας ακόμη παράγοντας που φαίνεται να επηρεάζει τις αντιλήψεις των παιδιών για το θάνατο είναι η θρησκεία. Ανάμεσα στις σκέψεις των παιδιών για το θάνατο και στις θρησκευτικές πεποιθήσεις φαίνεται να αναπτύσσεται μία παράξενη σύνδεση. Τα παιδιά προσπαθούν να κατακτήσουν όλες τις υποέννοιες που συγκροτούν την ευρύτερη έννοια του θανάτου. Μικρότερα παιδιά δείχνουν να δυσκολεύονται να κατανοήσουν την μη αναστρεψιμότητα του θανάτου, πιστεύοντας πως ο θάνατος είναι δυνατόν να ανατραπεί, όπως συνέβη με το θάνατο του Χριστού. Στις μελέτες των Wenestam και Wass (1987) αλλά και στην έρευνα των Yang και Chen (2002) βρέθηκε πως παιδιά μεγαλύτερης ηλικίας απεικόνιζαν όλο και περισσότερο απόψεις που σχετίζονται με τη ζωή μετά το θάνατο, δείχνοντας την επίδραση θρησκευτικών αντιλήψεων. Πολύ συχνή στα σχέδια των παιδιών είναι η εμφάνιση της κόλασης και του παράδεισου και στις δυτικές αλλά και στις ανατολικές θρησκείες (Yang & Chen, 2002)

2.2.5.4 Οι συνθήκες ζωής

Οι αντιλήψεις που έχει ένα παιδί για το θάνατο εξαρτώνται και από τις συνθήκες που επικρατούν στη χώρα που μεγαλώνει. Έτσι σε μία χώρα που διαδραματίζονται σκληρές βίας και τρομοκρατίας τα παιδιά επηρεάζονται αφού η παρατήρηση καθημερινών γεγονότων γίνεται μέρος της ιδέας των παιδιών για το θάνατο (Yang & Chen 2002). Συνεπώς παιδιά που ζουν κάτω από συνθήκες πολέμου είναι πιο εξοικειωμένα με τις έννοιες που συγκροτούν την αντίληψη του θανάτου.

Έρευνα της Mahon (1999) σε μία ισραηλινή κολεκτίβα έδειξε πως από τα έξι τους χρόνια τα παιδιά παρουσίαζαν μία πιο ώριμη αντίληψη για το θάνατο επηρεασμένα από το βίαιο περιβάλλον μέσα στο οποίο ζουν (Hunter & Smith, 2008).

2.2.5.5.Σχολείο

Ίσως το σημαντικότερο περιβάλλον μάθησης για τα παιδιά είναι το σχολείο. Σύμφωνα με τον Stevenson (1999) οι δάσκαλοι προσφέρουν στους μαθητές τους πληροφορίες και εμπειρίες που θα τους βοηθήσουν να αντιμετωπίσουν με επιτυχία τη ζωή. Όμως, ποιοι μπορεί να είναι οι τομείς πάνω στους οποίους θα πρέπει να σημειώσουν οι μαθητές επιτυχία αποτελεί ένα σημαντικό σημείο συζήτησης. Αν λοιπόν το σχολείο δεν είναι μόνο μαθηματικά και χημεία, τότε ο θάνατος είναι ένας τομέας της ζωής που όλοι οι μαθητές κάποια στιγμή- είτε σύντομα, είτε αργότερα θα αντιμετωπίσουν. Επομένως οι δάσκαλοι θα πρέπει να προετοιμάσουν τα παιδιά για το πολύ σημαντικό αυτό κεφάλαιο της ζωής, το θάνατο.

Δεν θα πρέπει να παραβλέψουμε ωστόσο, το γεγονός πως και οι εκπαιδευτικοί έχουν τις δικές τους απόψεις πάνω στο θέμα του θανάτου. Ορισμένοι εκπαιδευτικοί πιστεύουν πως το θέμα του θανάτου και οι συζητήσεις γύρω από αυτό στην τάξη θα μπορούσαν να τρομάζουν τα παιδιά, και πως, τελικά, τέτοιου είδους συζητήσεις δεν προσφέρουν τίποτα στα παιδιά. Θεωρούν πως όταν τα παιδιά δεν ρωτούν για το θάνατο αυτό σημαίνει πως δεν τα απασχολεί και δεν τον σκέφτονται. Οι εκπαιδευτικοί που ανήκουν σε αυτή τη κατηγορία αποφεύγουν να συζητούν με τα παιδιά το θέμα του θανάτου με αποτέλεσμα να μην έχουν προετοιμάσει τα παιδιά για έναν ενδεχόμενο θάνατο στην οικογένεια (Λουμάκου & Μπρουσκέλη, 2010).

Καθώς το σχολείο αλλάζει, στόχος του δεν είναι απλά να προάγει τη μάθηση, αλλά και την ψυχοκοινωνική ανάπτυξη και προσαρμογή των παιδιών. Το σχολείο δεν

θα πρέπει να στοχεύει μόνο στη μόρφωση και την κοινωνικοποίηση των μαθητών, αλλά να νοιάζεται για τα ίδια τα παιδιά και να τα στηρίζει με διάφορους τρόπους και σε διάφορες περιστάσεις ή χρονικές στιγμές (Χατζηχρήστου, 2005). Ο δάσκαλος που ενδιαφέρεται για την ψυχική υγεία του μαθητή του θα πρέπει να τον εφοδιάσει με όλα τα στοιχεία που θα του χρειαστούν στη ζωή του. Ωστόσο αν και ο θάνατος είναι ένα από τα γεγονότα που ένα παιδί κάποια στιγμή θα κληθεί να αντιμετωπίσει, στην Ελλάδα δεν περιλαμβάνονται προγράμματα για την αγωγή γύρω από το θάνατο στο επίσημο αναλυτικό πρόγραμμα, πράγμα που υπάρχει στα αναλυτικά προγράμματα της Αγγλίας και της Αμερικής. Ωστόσο είναι σημαντικό να αναφέρω πως στο αναλυτικό πρόγραμμα που θα τεθεί σε εφαρμογή το 2013 για πρώτη φορά εισάγεται η ενότητα «Προσωπική και κοινωνική ανάπτυξη». Σε αυτή την ενότητα τίθεται ως στόχος η εξοικείωση των παιδιών με τα γεγονότα ζωής. Παράλληλα στο νέο αναλυτικό πρόγραμμα τονίζεται πως οι εκπαιδευτικοί θα πρέπει να διαβάζουν στους μαθητές τους βιβλία με περιεχόμενο σχετικό με τα γεγονότα ζωής (θάνατος, ασθένεια, διαζύγιο), θα πρέπει να επιτρέπουν στους μαθητές τους να εκδηλώνουν τα συναισθήματα που τους προκαλούν αυτά τα γεγονότα, αλλά και να κάνουν συζητήσεις γύρω από αυτά μέσα στη τάξη τους. Τέλος, αναφέρεται πως ο εκπαιδευτικός θα πρέπει να συζητάει για τις αιτίες που μπορούν να οδηγήσουν στο θάνατο αλλά και τους τρόπους με τους οποίους, όσο το δυνατόν, μπορούμε να τον καθυστερήσουμε. Ο ρόλος του σχολείου και των εκπαιδευτικών θα συζητηθούν διεξοδικά και στο επόμενο κεφάλαιο της εργασίας μου.

Κεφάλαιο 3: Ο ΘΑΝΑΤΟΣ ΣΤΟ ΣΧΟΛΙΚΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ

Το σχολείο αμέσως μετά την οικογένεια αποτελεί το σημαντικότερο περιβάλλον έκφρασης, μάθησης, και κοινωνικοποίησης για ένα παιδί. Πολλοί εκπαιδευτικοί εστιάζουν στη σχολική επίδοση και στη νοητική ανάπτυξη των παιδιών θεωρώντας πως αυτό είναι το πιο σημαντικό εφόδιο για τη μετέπειτα ζωή τους. Πολλές φορές κινητήριοι άξονες για το σχολείο αποτελεί το να καταφέρει να κάνει τους μαθητές του πολύ καλούς στη γλώσσα, τα μαθηματικά και άλλα μαθήματα. Πρέπει λοιπόν το σχολείο και οι εκπαιδευτικοί να αναζητήσουν ποιος είναι πραγματικά ο ρόλος τους: να μεταδίδουν γνώσεις και πληροφορίες στα παιδιά ή να τα προετοιμάζουν για όλα τα γεγονότα που θα βιώσουν κάποια στιγμή στη ζωή τους; Αναμφίβολα το σημαντικότερο είναι το σχολείο να προετοιμάσει τα παιδιά για όλα τα σημαντικά θέματα της ζωής. Το σχολείο, αμέσως μετά την οικογένεια, αποτελεί το πιο ασφαλές περιβάλλον μέσα στο οποίο τα παιδιά μπορούν να εκφράσουν ελεύθερα τον τρόπο που σκέφτονται, αλλά και τα συναισθήματα που νιώθουν. Για αυτό το λόγο θα πρέπει να ενημερώνει τα παιδιά για ζητήματα σχετικά με το θάνατο αλλά και να τα στηρίζει σε περίπτωση που ο θάνατος εισβάλει ξαφνικά στη ζωή τους (Περβολαράκη, 2011).

Παρόλα αυτά έχει παρατηρηθεί πως για πολλούς εκπαιδευτικούς είναι δύσκολο να θίξουν το θέμα του θανάτου, ενώ συζητήσεις γύρω από το θάνατο τους φέρνουν σε δύσκολη θέση και αμηχανία. Ακόμη, πολλοί πιστεύουν πως τα παιδιά σε αυτή την ηλικία μπορεί να μην έχουν σκεφτεί το θάνατο και φέρνοντάς τον εκείνοι μέσα στη σχολική πραγματικότητα μπορεί τελικά να προκαλέσουν δυσάρεστα συναισθήματα. Δυστυχώς αυτός ο φόβος των εκπαιδευτικών δεν επαληθεύεται στην πράξη αφού τα παιδιά από πολύ μικρή ηλικία έχουν εικόνες του θανάτου, είτε από τα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης, είτε από τα ηλεκτρονικά παιχνίδια, είτε από τα παραμύθια ή ακόμη και από τη δική τους προσωπική εμπειρία. Έτσι τα περισσότερα παιδιά πηγαίνοντας στο σχολείο έχουν ήδη διαμορφώσει κάποιες αντιλήψεις για το θάνατο οι οποίες σε μεγάλο βαθμό είναι εσφαλμένες (Rowling, 1996).

Οι δάσκαλοι λοιπόν θα πρέπει να είναι εκείνοι που θα βοηθήσουν τους μαθητές να διαμορφώσουν *ορθές αντιλήψεις* για το θάνατο, θα τους εφοδιάσουν με *κατάλληλες στρατηγικές άμυνας* απέναντι στο θάνατο αλλά θα πρέπει και να τους *στηρίζουν* σε περίπτωση που ο θάνατος εισχωρήσει ξαφνικά στη ζωή τους.

3.1 Ο ρόλος του εκπαιδευτικού πριν ο θάνατος εμφανιστεί στη ζωή των παιδιών

Πολύ συχνά τα παιδιά ρωτούν να μάθουν πληροφορίες για το θάνατο και οι εκπαιδευτικοί δεν ξέρουν τι να απαντήσουν (Χατζηνικολάου & Αναγνωστοπούλου, 2010), νιώθουν άβολα και αμήχανα ενώ τις περισσότερες φορές δεν απαντούν ή οι απαντήσεις τους είναι σκόπιμα παραπλανητικές και λανθασμένες. Ωστόσο αυτοί οι χειρισμοί των εκπαιδευτικών δεν είναι κατάλληλοι αφού το βασικότερο σημείο στο οποίο πρέπει να εστιάσει η εκπαιδευτική διαδικασία είναι η ενημέρωση των παιδιών και η προετοιμασία τους για θέματα που αφορούν το θάνατο πριν αυτός εμφανιστεί στη ζωή τους.

Ωστόσο, παρά το γεγονός πως είναι πολύ σημαντικό για τα παιδιά οι δάσκαλοι να τους έχουν μιλήσει και προετοιμάσει για το θάνατο πριν εμφανιστεί στη ζωή τους, όπως προανέφερα, παρατηρείται πως εκπαιδευτικοί και της Πρωτοβάθμιας και της Δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης δεν επιθυμούν να συζητούν με τους μαθητές τους τέτοια θέματα.

Ένας ακόμη παράγοντας που δυσκολεύει το έργο των εκπαιδευτικών είναι και το γεγονός πως η ελληνική βιβλιογραφία παρουσιάζει «έλλειμμα» στη μελέτη του θανάτου. Σύμφωνα με την έρευνα της Ευρωπαϊκής Ένωσης Παρηγορητικής Φροντίδας, η Ελλάδα κατέχει το μικρότερο ποσοστό των συνολικών δομών και προγραμμάτων παρηγορητικής φροντίδας, προηγούμενη μόνο της Ρουμανίας και της Εσθονίας. Ακόμα και τα σχολικά εγχειρίδια κυρίως της γλώσσας δεν παρουσιάζουν γεγονότα απώλειας μέσα από το πρόγραμμα των διδακτικών ενοτήτων ενώ οι όποιες αναφορές στη διαδικασία του θανάτου γίνονται κυρίως στα επετειακά μαθήματα, ιστορικού ή θρησκευτικού χαρακτήρα (Χατζηνικολάου, 2011). Αυτή η έλλειψη δυσκολεύει ακόμη περισσότερο τους εκπαιδευτικούς, οι οποίοι σε συντριπτική πλειοψηφία είναι ελλιπώς εκπαιδευμένοι, αφού θα πρέπει μόνοι τους να αναζητήσουν τα κατάλληλα ερεθίσματα για να συζητήσουν με τα παιδιά το θάνατο.

Ένα γεγονός που συνηγορεί υπέρ της επιμόρφωσης των εκπαιδευτικών για ζητήματα που αφορούν το θάνατο και της εφαρμογής προγραμμάτων πρόληψης στη τάξη είναι πως η εμπειρία από οργανωμένα μαθήματα γύρω από την απώλεια και τον θάνατο έδειξε ότι πράγματι τα παιδιά ωφελούνται σε σημαντικό βαθμό. Η πρώτη φορά που πραγματοποιήθηκαν ήταν τη δεκαετία του 1970 από τον Robert Stevenson στις Η.Π.Α. Με την πάροδο του χρόνου τα μαθήματα αυτά απέκτησαν όλο και μεγαλύτερη απήχηση και οργανώθηκαν σε πολλά σχολεία, ενώ η θεματολογία τους διευρύνθηκε (Παπάζογλου, 2005). Επιπρόσθετα, αποτελέσματα ερευνών δείχνουν

πως σε όσα σχολεία εφαρμόστηκε η διδασκαλία θεμάτων σχετικά με το θάνατο τα παιδιά άρχισαν να αποκαθιστούν λανθασμένες αντιλήψεις, το φαινόμενο έγινε πιο κατανοητό ενώ μειώθηκαν σημαντικά αισθήματα φόβου και άγχους που συνόδευαν τις απόψεις των παιδιών για το θάνατο (Wells, 1995). Με βάση τα παραπάνω, είναι σημαντικό να είναι σε θέση οι εκπαιδευτικοί, μέσα από διαφορετικά είδη σχολικών δραστηριοτήτων, να φέρουν το παιδί σε επαφή με το τελευταίο στάδιο του βιολογικού κύκλου και να συμβάλλουν στην αποδοχή, όλων των συναισθημάτων που προκαλεί η απώλεια, η θλίψη και το πένθος (Χατζηνικολάου, 2010).

Οι τρόποι που μπορεί να χρησιμοποιήσει ένας εκπαιδευτικός για να εισάγει το θέμα του θανάτου στο πρόγραμμα μαθημάτων του σχολείου είναι πολλοί. Έτσι λοιπόν ένα δάσκαλος μπορεί να χρησιμοποιήσει γεγονότα από τη κοινωνική ζωή, την πλούσια ελληνική λαϊκή παράδοση, καθημερινά γεγονότα όπως ένα νεκρό πουλί στην αυλή του σχολείου, τις επιπτώσεις μίας φυσικής καταστροφής, μεγάλες θρησκευτικές γιορτές, την τέχνη, τη λογοτεχνία, τη μυθολογία. Επιπλέον στο πλαίσιο μαθημάτων ελληνικής και παγκόσμιας ιστορίας, μπορεί να γίνεται αναδρομή σε πολέμους που συνέβησαν σε συγκεκριμένες χρονικές περιόδους. Αυτές οι συζητήσεις θα αποτελέσουν την αρχή μιας συζήτησης σχετικά με τους θανάτους που σημειώθηκαν σε αυτούς (Jackson & Colwell 2002).

Ακόμη με αφορμή το θάνατο κάποιου σημαντικού προσώπου αναγνωρισμένου για τη προσφορά του στο κοινωνικό σύνολο ο εκπαιδευτικός μπορεί να μιλήσει στα παιδιά για το θάνατο δείχνοντας πως είναι ένα γεγονός παγκόσμιο και αφορά όλους ανεξαιρέτως τους ανθρώπους, ενώ τα τελετουργικά του θανάτου διαφέρουν ανάλογα με τη χώρα και τον πολιτισμό των ανθρώπων. Ακόμη σε περίπτωση που κάποιο παιδί θέλει να μοιραστεί με τους συμμαθητές του και τους δασκάλους του το θάνατο ενός κατοικίδιου ο εκπαιδευτικός δεν θα πρέπει να το σταματήσει αλλά να το παροτρύνει να περιγράψει την εμπειρία του και να χρησιμοποιηθεί ως αφορμή συζήτησης. Τέλος, χρήσιμο θα ήταν να συνδεθούν θέματα συμπεριφοράς των ανθρώπων σε θέματα υγείας (για παράδειγμα, διατροφή, κάπνισμα, αλκοόλ, ναρκωτικά) με τους θανάτους που συμβαίνουν σε ένα πληθυσμό (Jackson & Colwell 2002).

Τα παιδιά παρακολουθούν τηλεόραση και ιδιαίτερα τα κινούμενα σχέδια. Ο εκπαιδευτικός μπορεί να προβάλει ένα κινούμενο σχέδιο και αυτό να χρησιμοποιηθεί ως αφορμή συζήτησης για το τι συμβαίνει στον πραγματικό κόσμο (Colwell & Jackson, 2002. Παπάζογλου, 2005). Τέλος, τελετουργίες που σχετίζονται με το θάνατο

και το πένθος μπορεί να βοηθήσουν το παιδί να νιώσει ότι υπάρχει κάποια τάξη και προβλεψιμότητα στη ζωή του (Λεονταρή, 2006).

3.2 Ο ρόλος του εκπαιδευτικού όταν ο θάνατος εμφανιστεί στη ζωή των παιδιών

Όμως οι εκπαιδευτικοί δεν αναλαμβάνουν μόνο να προετοιμάσουν τους μαθητές πριν ο θάνατος εισβάλει στη ζωή τους, αλλά θα πρέπει να είναι έτοιμοι και ικανοί να προσφέρουν τη στήριξή τους σε ένα μαθητή όταν ο θάνατος εμφανιστεί στη ζωή του. Ειδικότερα το πρώτο διάστημα μετά το θάνατο ο εκπαιδευτικός θα πρέπει να στηρίζει το παιδί αλλά και την οικογένεια η οποία τις περισσότερες φορές δεν είναι σε θέση να στηρίζει με τον κατάλληλο τρόπο ένα παιδί που θρηνεί. Ο δάσκαλος αποτελεί πρότυπο για κάθε παιδί και για αυτό το λόγο και σε αυτή τη δύσκολη στιγμή θα πρέπει να του μιλήσει με ειλικρίνεια και να σεβαστεί τις επιθυμίες του.

Δυστυχώς, όμως, πολλές φορές οι εκπαιδευτικοί εμφανίζουν απροθυμία να μιλήσουν με τους μαθητές τους όταν τελικά ο θάνατος εισχωρήσει στη ζωή τους. Σύμφωνα με τη Περβολαράκη (2011), συνήθως, οι εκπαιδευτικοί, όταν ένα παιδί πενθεί για μία σημαντική απώλεια που συνέβη στη ζωή του επιλέγουν τη σιωπή. Οι δάσκαλοι προτιμούν αυτό τον τρόπο αντίδρασης πιστεύοντας πως με αυτή τη προσέγγιση θα προστατέψουν το παιδί και δε θα του προκαλέσουν και άλλο πόνο. Στη πραγματικότητα βέβαια προστατεύουν τους εαυτούς τους από την άγνοια και την αδυναμία να αντιμετωπίσουν τη δύσκολη κατάσταση την οποία βιώνει ο συγκεκριμένος μαθητής.

Στη προσπάθεια στήριξης ενός παιδιού που βιώνει μία απώλεια θα πρέπει οι εκπαιδευτικοί να γνωρίζουν ποια είναι τα συναισθήματα που βιώνουν όλα τα παιδιά που βρίσκονται σε κατάσταση θρήνου. Ένας πολύ μικρός αριθμός παιδιών, συνήθως εκείνα που είναι πιο ευαίσθητα στην απώλεια, παρουσιάζουν ψυχικές διαταραχές (ξαφνικό και έντονο κλάμα, διάσπαση προσοχής, μελαγχολία). Τέτοιες αντιδράσεις συχνά φέρνουν σε δύσκολη θέση τους εκπαιδευτικούς, καθώς δεν γνωρίζουν πώς να τα αντιμετωπίσουν και να χειριστούν με σωστό τρόπο τέτοιες καταστάσεις (Χατζηνικολάου & Αναγνωστοπούλου, 2010). Αντίθετα κάποιες φορές ένα παιδί φαίνεται να μην έχει τραυματιστεί από το συμβάν και συνεχίζει τη ζωή του ακριβώς όπως ήταν πριν. Αυτό εφησυχάζει τόσο τους εκπαιδευτικούς όσο και την οικογένεια του παιδιού που πιστεύουν ότι σύντομα θα 'ξεχάσει'. Η πραγματικότητα, όμως, δεν είναι αυτή. Η κλινική εμπειρία δείχνει ότι αυτό το παιδί, σαν ενήλικας πια, θα έρθει αντιμέτωπος με προβλήματα όπως το άγχος και η κατάθλιψη. Όμως, θα ήταν πιο

απλό, αν το παιδί, την εποχή που η απώλεια ήταν νωπή, μπορούσε να μιλήσει, απλά και καθημερινά στον δάσκαλο ή την δασκάλα του. Η σχολική τάξη, που περιλαμβάνει και τον εκπαιδευτικό αλλά και τους συμμαθητές ενός παιδιού μπορεί να στηρίξει με τον καλύτερο τρόπο ένα παιδί που βιώνει μία σημαντική απώλεια (Αναγνωστοπούλου 2011).

Οι τρόποι με τους οποίους ένας εκπαιδευτικός μπορεί να προσφέρει στήριξη στο παιδί που θρηνεί αλλά και στη οικογένειά του ποικίλλουν. Όσον αφορά το παιδιά έχει αναφερθεί ότι οι εκπαιδευτικοί λειτουργούν ως πρότυπα συμπεριφοράς στην αντιμετώπιση του θρήνου (Λουμάκου & Μπρουσκέλη, 2010), καθώς η σιωπή δεν είναι κατάλληλος τρόπος αντιμετώπισης της απώλειας αφού μπορεί να μεγαλώσει το αίσθημα αδυναμίας, μοναξιάς και απελπισίας του μαθητή, ο οποίος νιώθει μόνος σε μία από τις πιο δύσκολες στιγμές της ζωής του. Ο δάσκαλος δεν αρκεί πλέον να μεταφέρει στα παιδιά γνώση πάνω στα μαθήματα ακολουθώντας πιστά το αναλυτικό πρόγραμμα σπουδών, θα πρέπει να είναι ικανός να ακούει προσεκτικά και να βοηθάει τους μαθητές του να περιγράφουν τις εμπειρίες τους και να αναλύουν την όποια επίδραση έχουν αυτές στη ζωή τους (Στάπα-Μουρτζίνη, 2010). Επιπλέον, κρίνεται απαραίτητο ο εκπαιδευτικός να γνωρίζει τις φάσεις που είναι πιθανόν να βιώσει το παιδί στο διάστημα του θρήνου, τα συναισθήματα και τις συμπεριφορές που ενδέχεται να σημειωθούν σε τέτοιου είδους καταστάσεις, γιατί μόνο αν γνωρίζει τι θα πρέπει να περιμένει θα μπορέσει να κατανοήσει και να υποστηρίξει κατάλληλα το παιδί (Λουμάκου & Μπρουσκέλη, 2010).

Στο πλαίσιο αυτό, η Κοντοπούλου (2007), αναφέρει πως υπάρχουν κάποιες αντιδράσεις που μπορεί να εκδηλώσει ένα παιδί που θρηνεί και οι οποίες είναι, ωστόσο, φυσιολογικές. Οι αντιδράσεις αυτές δεν θα πρέπει να παρερμηνεύονται και να προκαλούν ανησυχία, αλλά θα πρέπει να αποδίδονται στο διαφορετικό τρόπο που έχει κάθε παιδί για να αντιδρά στην απώλεια. Φυσιολογικές αντιδράσεις στον πόνο μπορεί να είναι η χαμηλή επίδοση στα σχολικά μαθήματα, η υπερκινητικότητα, η παρορμητικότητα και η διάσπαση της προσοχής μέσα στη τάξη. Ακόμη, κάποια παιδιά είναι δυνατόν να αντιδράσουν με απόσυρση και αντικοινωνική συμπεριφορά. Τέλος, κάποια παιδιά μπορεί να εμφανίσουν υπερβολική ομιλητικότητα ή προκλητική συμπεριφορά. Ο εκπαιδευτικός θα πρέπει να δείχνει κατανόηση, παράλληλα όμως η συμπεριφορά και προσδοκίες του δε θα πρέπει να μεταβάλλονται, για να μην νιώθει το παιδί διαφορετικό σε σχέση με τα υπόλοιπα. Είναι πολύ σημαντικό οι δάσκαλοι να σέβονται όλες τις αντιδράσεις που να έχει ένας μαθητής που βιώνει μία απώλεια.

Ακόμη είναι πολύ σημαντικό οι δάσκαλοι να σέβονται την όποια επιθυμία έχει ο μαθητής να μιλήσει ή να μην μιλήσει για την κατάσταση που βιώνει. Εάν έχει την ανάγκη να εκφράσει όσα τον/την απασχολούν οι εκπαιδευτικοί θα πρέπει να είναι πρόθυμοι να δώσουν το κατάλληλο χρόνο και χώρο για να συμβεί αυτό. Να είναι σε θέση να αποδέχονται χωρίς να κρίνουν, όλες τις αντιδράσεις που θα εμφανίσει ένα παιδί. Πρέπει να κάνουν τα παιδιά να καταλάβουν πως όλες οι αντιδράσεις τους και τα συναισθήματά τους είναι φυσιολογικά και για αυτό το λόγο δεν θα πρέπει να νιώθουν άσχημα για αυτά που κάνουν και που νιώθουν. Είναι πολύ σημαντικό να αναγνωρίζουν στα παιδιά την προσπάθεια που κάνουν να ξεπεράσουν το γεγονός και να προχωρήσουν τη ζωή τους μαθαίνοντας να ζουν με την απώλεια. Σίγουρα οι εκπαιδευτικοί ποτέ δεν θα καταφέρουν να απαλλάξουν από τον πόνο, όσο και αν το θέλουν, ένα μαθητή που βιώνει μία προσωπική απώλεια μπορούν όμως να το στηρίξουν και να το εμπυχώσουν στη προσπάθειά του να περάσει με επιτυχία το κάθε στάδιο πένθους (Λουμάκου & Μπρουσκέλη, 2010).

Ο εκπαιδευτικός θα πρέπει σταδιακά να καταφέρει να κάνει μία ουσιαστική συζήτηση με το παιδί. Το παιδί θα πρέπει να εκφράσει όλες του τις εσωτερικές σκέψεις και τα συναισθήματα για το γεγονός που συνέβη στη ζωή του. Ο δάσκαλος θα πρέπει αρχικά να είναι σε θέση να ακούσει το παιδί και στη συνέχεια να απαντήσει σε όλους τους προβληματισμούς του. Οι απαντήσεις αυτές θα πρέπει να είναι ειλικρινείς και να μη μπερδέψουν το παιδί. Πολλές φορές, ωστόσο, εάν και οι εκπαιδευτικοί μπορεί να θέλουν να βοηθήσουν ένα παιδί που θρηνεί αντιμετωπίζουν δυσκολίες καθώς τα μικρά παιδιά δυσκολεύονται να εκφράσουν λεκτικά τα συναισθήματά τους. Και σε αυτή τη περίπτωση όμως οι εκπαιδευτικοί δε θα πρέπει να εγκαταλείψουν τη προσπάθειά τους καθώς υπάρχουν τρόποι για να κάνουν ένα παιδί να εκφράσει τα εσωτερικά του συναισθήματα και τους πιο κρυφούς του φόβους. Ένα παιδί μπορεί να εκφράσει τα συναισθήματά του μέσα από τη ζωγραφική, το παιχνίδι, τη δημιουργική γραφή, τη μουσική και με τη χρήση ιστοριών (Λεονταρή, 2006).

Οι δάσκαλοι θα πρέπει να ξέρουν ότι το πρώτο διάστημα ο μαθητής θα δυσκολεύεται να συγκεντρωθεί στα σχολικά μαθήματα, ενώ και η σχολική του επίδοση θα είναι χαμηλότερη από πριν. Έχει βρεθεί ότι φράσεις όπως «οι γονείς σου θα ένιωθαν περήφανοι για σένα αν συνέχιζες τη ζωή σου», «τώρα είναι πολύ σημαντικό να συγκεντρωθείς και να επιστρέψεις στις υποχρεώσεις που έχεις για το σχολείο» ή «αυτή η εργασία σου δεν είναι τόσο καλή όσο οι προηγούμενες που έχεις

κάνει γιατί συμβαίνει αυτό;» επιδρούν αρνητικά στο μαθητή που θρηνεί (Λουμάκου & Μπρουσκέλη, 2010, σελ 276).

Τέλος, είναι πολύ σημαντικό οι εκπαιδευτικοί να διατηρούν συνεχή συνεργασία και επικοινωνία με την οικογένεια του μαθητή, για να πετύχουν καλύτερα αποτελέσματα αναφορικά με την προσαρμογή του μετά την απώλεια. Ακόμη δεν θα πρέπει να ξεχνούν πως είναι και εκείνοι άνθρωποι και έχουν συναισθήματα αλλά και δική τους ανάγκη για στήριξη, ενώ αν το κρίνουν απαραίτητο θα πρέπει να απευθυνθούν σε κατάλληλα Κέντρα που βρίσκονται στην περιοχή τους με σκοπό τη δική τους στήριξη και καθοδήγηση (Λουμάκου & Μπρουσκέλη, 2010).

3.3 Ερευνητική θεώρηση των στάσεων των εκπαιδευτικών απέναντι στο θάνατο και την απώλεια

Είναι σημαντικό ο εκπαιδευτικός να γνωρίζει πως ο θάνατος είναι ένα θέμα που πολύ πιθανόν τα παιδιά από μόνα τους να φέρουν στην τάξη με τον ένα ή τον άλλο τρόπο. Μελέτες που έχουν επιχειρήσει να διερευνήσουν τις στάσεις των εκπαιδευτικών απέναντι στο θάνατο και το πένθος έδειξαν πως το θεωρούν ένα θέμα πολύ σημαντικό (Cullinan, 1990). Ωστόσο οι εκπαιδευτικοί αναφέρουν πως δεν υπάρχουν διαθέσιμες πηγές στήριξης, ενώ και η επιμόρφωση τους είναι ανεπαρκής. Δεν είναι, όμως, μόνο η έλλειψη επιμόρφωσης πάνω στο θέμα του θανάτου που κάνει τους εκπαιδευτικούς διστακτικούς αλλά και οι δικοί τους προσωπικοί φόβοι αναφορικά με το θάνατο αλλά και οι προσωπικές τους εμπειρίες απώλειας (Higgins, 1999).

Ερευνητικά δεδομένα αποκαλύπτουν πως οι εκπαιδευτικοί δεν είναι προετοιμασμένοι να μιλήσουν με τα παιδιά για το θάνατο. Στην Ελλάδα οι εκπαιδευτικοί της πρωτοβάθμιας και της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης δεν έχουν καταρτιστεί στο πανεπιστήμιο ως προς τον τρόπο με τον οποίο μπορούν να χειριστούν κρίσεις σχετικές με αρρώστια ή θάνατο, επομένως δεν έχουν καλλιεργήσει αυτή τη δεξιότητα. Αρκετές μελέτες έχουν επιχειρήσει να συσχετίσουν τις προσωπικές στάσεις που έχουν οι εκπαιδευτικοί για το θάνατο με την ικανότητά τους να διαχειρίζονται αντιδράσεις θρήνου παιδιών που έχουν επηρεαστεί από μία προσωπική απώλεια (Cullinan, 1990).

Ο Cullinan (1990) ο οποίος μελέτησε το άγχος θανάτου στους εκπαιδευτικούς και την ικανότητά τους να στηρίζουν παιδιά που πενθούν, κατέληξε στο συμπέρασμα

πως η στήριξη που οι εκπαιδευτικοί παρέχουν στους μαθητές τους εξαρτάται άμεσα από τον τρόπο με τον οποίο οι ίδιοι αντιλαμβάνονται το ρόλο τους ως εκπαιδευτικοί και από την άνεση που έχουν να διαχειρίζονται θέματα που έχουν να κάνουν με το θάνατο. Στη συγκεκριμένη έρευνα βρέθηκε πως το 90% των εκπαιδευτικών είχαν εμπειρία στη παροχή στήριξης σε παιδιά που είχαν βιώσει το θάνατο στη σχολική τάξη, το 87% είχε διδάξει μαθητές που είχαν ένα τραυματισμό, ενώ το 19% είχε μαθητές των οποίων οι γονείς είχαν πεθάνει. Το 19% του δείγματος είχε συμμετάσχει σε πρόγραμμα επιμόρφωσης πάνω σε θέματα θανάτου, παρ' όλα αυτά δεν εμφανίστηκαν διαφορές σε σχέση με εκπαιδευτικούς που δεν είχαν κάποια σχετική επιμόρφωση, αναφορικά με τις στάσεις που είχαν διαμορφώσει σχετικά με τον τρόπο διαχείρισης θεμάτων που αφορούν το θάνατο. Το 87% των ερωτηθέντων δήλωσαν πως ένιωθαν άνετα να ακούσουν τα συναισθήματα των παιδιών σχετικά με σοβαρές απώλειες που είχαν βιώσει πρόσφατα, και επιπλέον το 64% των δασκάλων ενδιαφέρονταν να βρουν τις κατάλληλες λέξεις για να μιλήσουν σε ένα μαθητή που θρηνεί. Αν και το 94% των εκπαιδευτικών πίστευε πως ο δάσκαλος είναι το κατάλληλο πρόσωπο για να βοηθήσει ένα παιδί που θρηνεί, το 46% έβρισκε σωστό να παραπέμψει το μαθητή που θρηνεί σε ένα σύμβουλο, ενώ πως δεν έχει χρόνο για να παρέχει βοήθεια στη τάξη σε ένα μαθητή που θρηνεί δήλωσε το 42% του δείγματος. Τέλος το 89% των εκπαιδευτικών στη έρευνα του Cullinan υποστήριξαν πως οι δάσκαλοι θα πρέπει να αποκτήσουν εκπαίδευση πάνω στο θέμα του θανάτου.

Σε έρευνα που πραγματοποίησε η Hedman (2012) σε δείγμα εκπαιδευτικών της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης το 55% του δείγματος απάντησε πως θα ένιωθε άνετα να συζητήσει με τους μαθητές του θέματα που αγγίζουν το θάνατο, ενώ το 15% δήλωσε πως θα βρισκόταν σε πολύ δύσκολη θέση αν χρειαζόταν να συζητήσει τέτοιου είδους θέματα. Ενδιαφέρον, τέλος, παρουσιάζει το εύρημα πως αν και το 79% του δείγματος θεωρούσε πολύ σημαντικό να αναφέρει στους μαθητές του την υπηρεσία στήριξης που διαθέτετε το πανεπιστήμιο, τελικά μόνο το 33% είναι πιθανόν να ενημέρωσε τους μαθητές σχετικά με τις υπηρεσίες στήριξης έστω μία φορά κατά τη διάρκεια του εξαμήνου.

Οι McGovern και Barry (2000) εξέτασαν τη γνώση, τις στάσεις και τις απόψεις Ιρλανδών γονέων και εκπαιδευτικών για το θέμα του θανάτου. Η απουσία ομάδων στήριξης των παιδιών που βιώνουν το θρήνο στα Ιρλανδικά σχολεία φάνηκε να τους ανησυχεί. Συνολικά τόσο οι γονείς του δείγματος όσο και οι εκπαιδευτικοί συμφώνησαν πως θα πρέπει να γίνεται αναφορά σε θέματα που σχετίζονται με το

θάνατο πριν το παιδί τον βιώσει. Ωστόσο οι μισοί από τους συμμετέχοντες στην έρευνα ανέφεραν πως είναι δύσκολο να μιλήσεις σε ένα παιδί για το θάνατο, ενώ το 71% δήλωσε πως αισθάνεται πολύ άβολα σε σχετικές συζητήσεις. Αναφορικά με τις συζητήσεις που πρέπει να γίνονται στο σχολείο γύρω από θέματα που σχετίζονται με το θάνατο, υπήρξαν γονείς που εξέφρασαν κάποιες επιφυλάξεις. Ένα μικρό μέρος του δείγματος (21%) θεωρούσε πως προγράμματα σχετικά με το θάνατο θα μπορούσαν να τρομάζουν τα παιδιά. Επιπλέον το 62% των συμμετεχόντων πιστεύει πως η εκπαίδευση γύρω από το θάνατο είναι καλύτερο να γίνεται στο σπίτι και όχι στο σχολείο. Τέλος το 90% του δείγματος θεωρεί πως οι εκπαιδευτικοί θα πρέπει να έχουν περεταίρω επιμόρφωση σε θέματα που έχουν να κάνουν με το θάνατο (McGovern & Barry, 2000). Και σε έρευνα που έγινε στην Κροατία βρέθηκε, επίσης, πως ενώ οι περισσότεροι γονείς επιθυμούσαν τα παιδιά τους να διδαχθούν για το θάνατο, διατηρούσαν κάποιες επιφυλάξεις θεωρώντας πως συζητήσεις σχετικές με το θάνατο ίσως τελικά να τρόμαζαν τα παιδιά (McGovern & Barry, 2000).

Στα πλαίσια ενός προγράμματος ευαισθητοποίησης και επιμόρφωσης εκπαιδευτικών και υπηρεσιών υγείας στη στήριξη παιδιών που νοσούν ή πενθούν που πραγματοποιήθηκε από το τμήμα Νοσηλευτικής του Πανεπιστημίου Αθηνών, σχεδιάστηκε για πρώτη φορά στην Ελλάδα έρευνα για να εξετάσει τις γενικές αντιλήψεις των Ελλήνων εκπαιδευτικών για το πένθος των παιδιών και τις προσωπικές τους εμπειρίες στη στήριξη παιδιών που πενθούν (Papadatou, Metallinou, Hatzichristou, & Pavlidi, 2002). Στην έρευνα πήραν μέρος εκπαιδευτικοί από 480 σχολεία της Ελλάδας, δημοτικά, γυμνάσια και λύκεια. Τα ευρήματα της έρευνας έδειξαν ότι οι εκπαιδευτικοί αναγνωρίζουν σε ποσοστό 68% πως ο θάνατος είναι ένα θέμα που απασχολεί τα παιδιά. Ακόμη οι εκπαιδευτικοί πίστευαν πως μία απώλεια μπορούσε να επηρεάσει τόσο την ακαδημαϊκή πορεία όσο και την συμπεριφορά ενός παιδιού. Αν και το 66% του δείγματος ανέφερε πως ο δάσκαλος είναι εκείνος που πρέπει να υποστηρίξει ένα παιδί που βιώνει μία δύσκολη κατάσταση όπως ο θάνατος, ωστόσο το 80% των εκπαιδευτικών δήλωσαν πως δεν ήταν κατάλληλα εκπαιδευμένοι για να διαχειριστούν τέτοια γεγονότα. Συγκεκριμένα οι δάσκαλοι πρότειναν τέσσερεις τρόπους που θα τους βοηθούσαν να παρέχουν αποτελεσματική στήριξη στους μαθητές τους που βιώνουν δύσκολες καταστάσεις όπως αυτή του θανάτου (α) πληροφορίες από ειδικούς επιστήμονες όπως ψυχολόγους, (β) αυξανόμενη εκπαίδευση στη ψυχολογία του παιδιού (γ) ειδίκευση στη εκπαίδευση για το θάνατο, (δ) η παρουσία ενός σχολικού ψυχολόγου με τον οποίο θα μπορούν να συνεργάζονται

(Papadatou et al., 2002). Παρομοίως και στην έρευνα του Cullinan (1990) βρέθηκε πως οι περισσότεροι εκπαιδευτικοί ισχυρίζονται πως χρειάζονται βοήθεια προκειμένου να αισθανθούν έτοιμοι και ικανοί να διαχειριστούν το θέμα του θανάτου όταν προκύπτει στο σχολικό περιβάλλον. Πιο συγκεκριμένα ζητούν πληροφόρηση σχετικά με τίτλους βιβλίων που μπορούν να διαβάσουν με τα παιδιά, αντιδράσεις των παιδιών διαφόρων ηλικιών, απέναντι στο θάνατο, οδηγίες σχετικά με τον τρόπο απάντησης στις ερωτήσεις των παιδιών.

Στα πλαίσια της εφαρμογής του προγράμματος «Οι απώλειες στη ζωή του παιδιού» οι Χατζηνικολάου και Αναγνωστοπούλου (2010) διένειμαν ένα ερωτηματολόγιο στους εκπαιδευτικούς σχετικά με την ετοιμότητά τους να μιλήσουν στη τάξη για το θέμα του θανάτου. Η συντριπτική πλειονότητα των εκπαιδευτικών δήλωσαν ότι ήταν «λίγο» προετοιμασμένοι να μιλήσουν για αυτά τα θέματα στα παιδιά, ενώ ένα 27% θεώρησε ότι ήταν «αρκετά» προετοιμασμένοι.

Σε πανελλαδική έρευνα που διεξήχθη το 2003 (Παπαδάτου & Μεταλληνού, 2004), βρέθηκε πως μόνο στο θάνατο ενός μαθητή κινητοποιείται ολόκληρη η σχολική κοινότητα και αντιμετωπίζει συλλογικά το δυσάρεστο αυτό γεγονός. Όσον αφορά, όμως, τις περιπτώσεις του άρρωστου μαθητή και του μαθητή που πενθεί συγγενικό του πρόσωπο, ο εκπαιδευτικός δείχνει φανερή αδυναμία να το αντιμετωπίσει. Δεν κατανοεί τις επιπτώσεις του γεγονότος αυτού στη ζωή του παιδιού, αποφεύγει συστηματικά να το συζητήσει μαζί του και τελικά περιορίζεται στο ρόλο του «εκπαιδευτικού» μειώνοντας τις απαιτήσεις και τις προσδοκίες από το παιδί και δικαιολογεί τις συχνές απουσίες του.

Κεφάλαιο 4: Η ΕΚΦΡΑΣΗ ΤΩΝ ΠΑΙΔΙΩΝ ΓΙΑ ΤΟ ΘΑΝΑΤΟ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΗ ΖΩΓΡΑΦΙΚΗ

Τον προηγούμενο αιώνα υπήρξε έντονο ενδιαφέρον αναφορικά με τις συναισθηματικές και ψυχολογικές πλευρές ενός παιδιού όπως αυτές αποκαλύπτονται μέσα από τον τρόπο που χρησιμοποιούν τα παιδιά για να εκφράζονται όταν ζωγραφίζουν. Σύμφωνα με τους ειδικούς μέσα από το σχέδιο τα παιδιά εκφράζουν με τον πιο άμεσο τρόπο τόσο τη προσωπικότητα τους όσο και τα εσωτερικά τους συναισθήματα. Πολλοί ειδικοί αναφέρουν πως το σχέδιο βοηθάει τα παιδιά να εκφράσουν τις εσωτερικές τους σκέψεις πιο εύκολα από ότι η χρήση της γλώσσας καθώς μπορούν να αποτυπώσουν τις λέξεις που σκέφτονται, ενώ παράλληλα απεικονίζουν διάφορα συναισθήματα που μπορεί να νιώθουν γύρω από ένα θέμα (Malchiodi, 1998).

Ένα θέμα για το οποίο οι επιστήμονες διερευνούν τις σκέψεις και τα συναισθήματα των παιδιών είναι και ο θάνατος. Οι Tamm και Granqvist (1995) υποστηρίζουν πως τα παιδιά δυσκολεύονται να εκφράσουν μέσα από το προφορικό ή γραπτό λόγο τα πραγματικά τους συναισθήματα σχετικά με το θάνατο. Η διαπίστωση αυτή οδήγησε τους ερευνητές στην αναζήτηση ενός διαφορετικού τρόπου ανίχνευσης των πραγματικών σκέψεων και ιδεών των παιδιών για το θάνατο. Ένας από αυτούς τους τρόπους είναι το παιδικό σχέδιο. Το σχέδιο των παιδιών, θεωρείται ότι αποτελεί ένα πολύ σημαντικό εργαλείο στα χέρια των ειδικών καθώς επιτρέπει στα παιδιά να εκφράσουν ελεύθερα τα πραγματικά τους συναισθήματα, τις αντιλήψεις και τις απόψεις που έχουν για ένα θέμα (Yang & Chen, 2002).

Επιπρόσθετα το σχέδιο μπορεί να βοηθήσει ένα παιδί να συγκεντρώσει όλες τις σκέψεις που μπορεί να έχει στο μυαλό του και να τις αποτυπώσει, ενώ μέσα από τον προφορικό λόγο είναι πιθανόν να μην υπήρχε η ίδια ακρίβεια. Ο Freud και ο Jung παρατήρησαν πως οι ασθενείς τους αν και πολλές φορές δυσκολεύονταν να μιλήσουν για τα όνειρα που έβλεπαν, ωστόσο μπορούσαν πιο εύκολα να τα ζωγραφίσουν (Malchiodi, 1998). Συνοψίζοντας, η ζωγραφική είναι ένας τρόπος που βοηθάει τα παιδιά να αποκαλύψουν τις πραγματικές τους απόψεις αφού τα μικρά σε ηλικία παιδιά συνηθίζουν να εκφράζονται μέσα από τη ζωγραφική.

4.1 Έρευνες αναφορικά με την απεικόνιση του θανάτου μέσα από το σχέδιο

Η συστηματική μελέτη των αντιλήψεων που έχουν τα παιδιά για το θάνατο έχει μία μεγάλη ιστορία (Spence, 1995). Η πρώτη έρευνα που εξέτασε τον τρόπο που αντιλαμβάνονται τα παιδιά το θάνατο μέσα από τη ζωγραφική ήταν εκείνη των Schilder και Wechsler (1934). Ειδικότερα μελέτησαν παιδιά σε ένα ψυχιατρικό νοσοκομείο χρησιμοποιώντας ως μέθοδο τη συνέντευξη, κατά την οποία παράλληλα χρησιμοποίησαν εικόνες οι οποίες παρουσίαζαν σκηνές που σχετίζονταν με το θάνατο. Τα αποτελέσματα έδειξαν πως τα μικρά παιδιά συνδέουν το θάνατο με βίαιες και επιθετικές δυνάμεις όπως ο πόλεμος, οι δολοφονίες και τα ατυχήματα.

Το 1948 η Nagy πραγματοποίησε έρευνα σε παιδιά στην Ουγγαρία με σκοπό να διερευνήσει τις σκέψεις αλλά και τα συναισθήματα που έχουν τα παιδιά για το θάνατο. Χρησιμοποίησε τα σχέδια των παιδιών, γραπτές εκθέσεις τους αλλά και προφορικές συζητήσεις. Τα αποτελέσματα έδειξαν πως στην ηλικία 5-9 ετών τα παιδιά είχαν μία τάση να προσωποποιούν το θάνατο. Ωστόσο άλλες μελέτες που πραγματοποιήθηκαν στην Αμερική τριάντα χρόνια αργότερα δεν επιβεβαίωσαν αυτό το εύρημα (Tamm & Granqvist, 1995). Την ανακάλυψη της Nagy φαίνεται να επιβεβαιώνει ως ένα βαθμό ο Lonetto (1980) σε έρευνες που πραγματοποίησε στο Καναδά.

Εκείνοι που χρησιμοποίησαν το παιδικό σχέδιο ως βασικό ερευνητικό εργαλείο ήταν οι Childers και Wimmer (1971), ο Lonetto (1980) και οι Wenestam και Wass (1987). Πιο πρόσφατα, οι Tamm και Granqvist (1993) χρησιμοποίησαν το σχέδιο των παιδιών θεωρώντας πως είναι ο καλύτερος τρόπος για να αντιληφθεί κανείς το νόημα που αποδίδουν τα παιδιά στο θάνατο. Το δείγμα της έρευνας αποτέλεσαν 76 αγόρια και κορίτσια ηλικίας 6-9 ετών. Η εντολή που δόθηκε στα παιδιά από τους ερευνητές ήταν να ζωγραφίσουν αυτό που σκέφτονται όταν ακούν τη λέξη θάνατος. Στη συνέχεια τα παιδιά εξηγούσαν με λίγα λόγια αυτό που είχαν σχεδιάσει. Τα σχέδια των παιδιών αναλύθηκαν και ταξινομήθηκαν σε έξι συγκεκριμένου-περιεχομένου κατηγορίες, ανάλογα με το θέμα που απεικόνιζαν (α) το βίαιο θάνατο, (β) το νεκρό σώμα, (γ) την τελική ανάπαυση, (δ) τα συναισθήματα που αφορούν το θάνατο (θλίψη), (ε) την προσωποποίηση του θανάτου, (στ) τη ζωή μετά το θάνατο.

Τα αποτελέσματα δεν έδειξαν σημαντικές διαφορές ως προς την ηλικία, αλλά εντόπισαν διαφορές φύλου. Ειδικότερα βρέθηκε ότι τα αγόρια και στις δύο ηλικιακές ομάδες είχαν την τάση να χρησιμοποιούν για το θάνατο πιο βίαιες εικόνες ενώ συνόδευαν τις περιγραφές τους με βίαιες φραστικές διατυπώσεις σε αντίθεση με τα

κορίτσια, τα οποία συσχέτιζαν το θάνατο με διαφόρων ειδών συναισθήματα. Επιπλέον, η συγκεκριμένη έρευνα έδειξε πως τα κορίτσια απεικόνισαν στις ζωγραφιές τους στιγμές της ζωής μετά το θάνατο περισσότερο από τα αγόρια (Tamm & Granqvist, 1995).

Δύο χρόνια αργότερα οι ίδιοι ερευνητές (Tamm & Granqvist, 1995) πραγματοποίησαν μία ακόμη έρευνα σε ένα μεγαλύτερο δείγμα παιδιών με σκοπό να εντοπίσουν τις πιθανές διαφορές στο τρόπο που εικονίζουν το θάνατο τα παιδιά ανάλογα με την ηλικία και το φύλο τους. Το δείγμα αποτέλεσαν 431 παιδιά από τα οποία 213 ήταν κορίτσια και 218 αγόρια. Τα σχέδια των παιδιών αναλύθηκαν και κατηγοριοποιήθηκαν σε τρεις κατηγορίες και δέκα υποκατηγορίες ως εξής:

- 1) Αντίληψη βιολογικού θανάτου
 - Βίαιος θάνατος
 - Η στιγμή του θανάτου
 - Κατάσταση θανάτου
- 2) Αντίληψη του ψυχολογικού θανάτου
 - Θλίψη
 - Εσωτερικές σκέψεις
 - Αίσθημα κενού
- 3) Αντίληψη μεταφυσικού θανάτου
 - Το φαινόμενο του τούνελ
 - Το μυστήριο του θανάτου
 - Η προσωποποίηση του θανάτου
 - Αντιλήψεις για το Παράδεισο και τη Κόλαση

Τα ευρήματα της έρευνας φανέρωσαν ουσιαστικές διαφορές ανάμεσα στα παιδιά με βάση την ηλικία και το φύλο. Πιο συγκεκριμένα βρέθηκε ότι η αντίληψη για το βιολογικό θάνατο ήταν περισσότερο εμφανής σε παιδιά μικρότερης ηλικίας παρά σε μεγαλύτερα παιδιά. Επίσης, με την ηλικία αυξανόταν και οι αντιλήψεις των παιδιών για το μεταφυσικό θάνατο. Σχετικά με το φύλο και σε αυτή την έρευνα βρέθηκε πως τα αγόρια παρουσίαζαν τη βίαιη πλευρά του θανάτου περισσότερο από τα κορίτσια, τα οποία συνήθιζαν να σχετίζουν το θάνατο με περισσότερο συναισθηματικές καταστάσεις από τα αγόρια. Πιο συγκεκριμένα παιδιά και κυρίως αγόρια ηλικίας 9-12 ετών συνήθιζαν να παρουσιάζουν το θάνατο με βίαιο τρόπο σχεδιάζοντας εικόνες πολέμου και φονικές πράξεις. Οι μικρότερες ηλικιακές ομάδες έδειχναν μεγαλύτερο

ενδιαφέρον στα σχέδιά τους για τα τελετουργικά της ταφής, ενώ οι εικόνες αυτής της υποκατηγορίας περιλάμβαναν σκελετούς, φέρετρα και νεκροταφεία. Τα κορίτσια, σε μεγαλύτερη συχνότητα από τα αγόρια, είχαν την τάση να χρησιμοποιούν σαν σκηνικό του θανάτου εικόνες θλίψης.

Ο θάνατος σαν μία δυσάρεστη κατάσταση που προκαλεί ανησυχία παρουσιάστηκε μόνο από ένα μικρό αριθμό παιδιών στην ηλικία των 9-12 ετών. Οι εικόνες του θανάτου με τη μορφή σκοταδιού ή κενότητας ήταν πιο συχνές στις μεγαλύτερες ηλικιακά ομάδες ενώ παρουσιάστηκαν περισσότερο στα αγόρια, τα οποία μάλιστα δήλωσαν πως ο θάνατος αποτελεί μία αίσθηση από μαύρο χρόνο. Ο μεταφυσικός θάνατος με τη μορφή του τούνελ ήταν περισσότερο έκδηλος σε παιδιά ηλικίας δώδεκα ετών και άνω και κυρίως στα κορίτσια. Η προσωποποίηση του θανάτου εμφανίστηκε και στα δύο φύλα με τα αγόρια να έχουν το προβάδισμα. Τέλος η ζωή μετά το θάνατο παρουσιάστηκε και από τα δύο φύλα με τα κορίτσια να υπερέχουν ελαφρώς.

Οι Yang και Chen (2002) πραγματοποίησαν μια αντίστοιχη έρευνα στη Κίνα με σκοπό να μελετήσουν τις αντιλήψεις που έχουν τα παιδιά για το θάνατο μέσα από τις ζωγραφιές τους. Παράλληλα θέλησαν να διερευνήσουν κατά πόσο αυτές οι αντιλήψεις επηρεάζονται από μεταβλητές όπως το φύλο, η ηλικία, η θρησκευτική πεποίθηση και το επίπεδο της υγείας. Στην έρευνα συμμετείχαν 239 παιδιά, 121 κορίτσια και 118 αγόρια. Τους ζητήθηκε να ζωγραφίσουν αυτό που πιστεύουν ότι είναι ο θάνατος. Τα σχέδια των παιδιών συγκεντρώθηκαν και ταξινομήθηκαν σε τρεις γενικότερες κατηγορίες και σε δώδεκα υποκατηγορίες ως εξής:

I. Η Βιολογική Διάσταση του Θανάτου

- Ο βίαιος θάνατος: αναπαραστάθηκε σαν ένα γεγονός που προκαλείται από εξωτερικές δυνάμεις. Αυτές μπορεί να προήλθαν είτε από τον άνθρωπο (πόλεμος, πυροβολισμοί, βομβιστικές επιθέσεις, δολοφονίες), είτε από τη φύση (πλημμύρες, κατολισθήσεις, σεισμοί).
- Η παύση των ζωτικών λειτουργιών: Σε αυτή τη κατηγορία υπήρχαν σχέδια που συσχετιζαν το θάνατο με παράγοντες όπως η αρρώστια και τα γηρατειά.
- Η στιγμή του θανάτου: Τα σχέδια των παιδιών απεικόνιζαν ακριβώς τη στιγμή που η ψυχή αποχωρίζεται το σώμα.

- Η κατάσταση του θανάτου: Άρρωστοι άνθρωποι μέσα σε κάποιο φέρετρο, μία σκηνή κηδείας ή μία εικόνα από ένα νεκροταφείο, παρουσιάζονταν σε αυτή τη κατηγορία

II. Η ψυχολογική διάσταση του θανάτου

- Η θλίψη: Σε αυτή τη κατηγορία εικονίζονταν άνθρωποι κλαμένοι που βίωναν συναισθήματα όπως θλίψη, φόβο, τρόμο και ταραχή.
- Οι εσωτερικές σκέψεις: Ο θάνατος προκαλούσε έντονα συναισθήματα στους ανθρώπους, όπως για παράδειγμα φόβο. Τα παιδιά σχεδίαζαν εικόνες που φανέρωναν τις σκέψεις που κάνει ένας άνθρωπος τη στιγμή που πεθαίνει.
- Τα αισθήματα κενού: Σχέδια που περιλάμβαναν ένα κενό. Για τα παιδιά που παρουσίαζαν ένα τέτοιο σχέδιο ο θάνατος δεν ήταν τίποτα άλλο από ένα κενό, μία ζωή που μετά το θάνατο έπαυε να υπάρχει.

III. Μεταφυσική διάσταση του θανάτου

- Το φαινόμενο του τούνελ: Τα παιδιά ζωγράφιζαν ένα τούνελ βυθισμένο-στο σκοτάδι και στην άκρη του υπήρχε ένα λαμπερό φως.
- Το μυστήριο του θανάτου: Σε αυτά τα σχέδια εικονίζονταν θρησκευτικοί και πολιτισμικοί συμβολισμοί όπως σταυροί, ξίφη, καρδιές που αιμορραγούσαν, φως κεριών και λουλούδια.
- Η προσωποποίηση του θανάτου: Τα παιδιά σχεδίαζαν το θάνατο σαν μία σκοτεινή μορφή, ένα σκελετό, το διάβολο, ή έναν άνθρωπο με δρεπάνι.
- Η κόλαση και ο παράδεισος: Παρουσιάζονταν από τη μία πλευρά σύμβολα όπως ο Θεός, ο ουρανός και οι άγγελοι και από την άλλη σώματα διαμελισμένα και σκηνές από το βασίλειο των νεκρών.
- Η φύση του θανάτου: Τα παιδιά παρουσίαζαν την αίσθηση που είχαν για το θάνατο. Χρησιμοποιούνταν αφηρημένοι όροι που περιλάμβαναν τη γαλήνη την ειρήνη, την αιωνιότητα της ελευθερίας ή ακόμη τη κενότητα, την έλλειψη τάξης και το σκοτάδι.

Τα περισσότερα παιδιά δημιούργησαν σχέδια που εμπίπτουν στις κατηγορίες της βιολογικής και μεταφυσικής διάστασης του θανάτου και πολύ λιγότερο στη ψυχολογική. Όπως και στην έρευνα των Tamm και Granqvist (1995), βρέθηκε πως

καθώς τα παιδιά μεγαλώνουν, εγκαταλείπουν την απεικόνιση της βιολογικής διάστασης του θανάτου και προτιμούν τη απεικόνιση της μεταφυσικής. Σημαντικές διαφορές με βάση το φύλο και τις διαφορετικές θρησκείες και παραδόσεις δεν παρουσιάστηκαν ανάμεσα στις κατηγορίες. Τέλος οι προηγούμενες προσωπικές εμπειρίες θανάτου των παιδιών δεν φάνηκε να οδήγησαν σε διαφορετικές αναπαραστάσεις στα σχέδιά τους.

Η πιο πρόσφατη έρευνα και η μοναδική που έχει διεξαχθεί στην Ελλάδα είναι εκείνη των Bonoti et al. (2013). Στη συγκεκριμένη έρευνα συμμετείχαν 52 παιδιά, 29 αγόρια και 23 κορίτσια, από τα οποία 26 είχαν βιώσει μία προσωπική απώλεια. Τα εργαλεία που χρησιμοποιήθηκαν ήταν ένα ερωτηματολόγιο και οι ζωγραφίες των παιδιών, ο συνδυασμός των οποίων προσέφερε πληροφορίες αναφορικά με τις αντιλήψεις των παιδιών για τα θάνατο. Το σημαντικό εύρημα αυτής της μελέτης ήταν πως τα παιδιά με προηγούμενη εμπειρία θανάτου παρήγαγαν πιο ρεαλιστικές εικόνες που αναπαριστούσαν το τελετουργικό του θανάτου έτσι όπως το είχαν βιώσει τα ίδια μέσα από την εμπειρία τους. Αντίθετα παιδιά που δεν είχαν προσωπικές μνήμες ατόμων που έχουν πεθάνει έτειναν να παρουσιάζουν το θάνατο με περισσότερο βίαιους όρους, πιθανότατα επηρεασμένα από τις πληροφορίες της τηλεόρασης και των άλλων Μέσων μαζικής ενημέρωσης. Τέλος σημαντικές διαφορές ανάμεσα στα σχέδια των παιδιών με κριτήρια την ηλικία αλλά και το φύλο δεν προέκυψαν.

Κεφάλαιο 5: Η ΕΡΕΥΝΑ

5.1 Η παρούσα έρευνα

Στα προηγούμενα κεφάλαια της εργασίας μου πραγματοποίησα μία βιβλιογραφική ανασκόπηση η οποία φανέρωσε πως οι παράγοντες οι οποίοι μπορούν να επηρεάσουν τις αντιλήψεις που έχουν τα παιδιά για το θάνατο είναι πολλοί. Ανάμεσα σε αυτούς τους παράγοντες σημαντική επίδραση στη διαμόρφωση των αντιλήψεων που έχουν τα παιδιά για το θάνατο φαίνεται να έχουν οι εκπαιδευτικοί. Στη συνέχεια αναφέρθηκα σε έρευνες γύρω από την αγωγή θανάτου, αλλά και στην ετοιμότητα των εκπαιδευτικών να διαχειριστούν στη τάξη τους ζητήματα που έχουν να κάνουν με το θάνατο. Στο τελευταίο κεφάλαιο της εργασίας μου, μέσα από έρευνες, έγινε φανερό πως το σχέδιο βοηθά την ελεύθερη έκφραση των αντιλήψεων των παιδιών για το θάνατο, ενώ είδαμε επίσης πως αυτό χρησιμοποιήθηκε από πολλούς ερευνητές (Bonoti et al.,2013. Tamm & Granqvist, 1993. Yang & Chen, 2002) σαν βασικό εργαλείο ανίχνευσης των αντιλήψεων των παιδιών για το θάνατο.

Στην συγκεκριμένη έρευνα προσπαθούμε να διερευνήσουμε μέσα από το σχέδιο, αφενός τις αντιλήψεις που έχουν τα παιδιά για το θάνατο, και αφετέρου πως αυτές επηρεάζονται από το φύλο των παιδιών και από την ηλικία τους. Παράλληλα επιχειρούμε να διαπιστώσουμε εάν οι προσωπικές απόψεις και στάσεις που έχουν οι εκπαιδευτικοί για το θάνατο μπορούν να επηρεάσουν τις αντιλήψεις που έχουν και τα ίδια τα παιδιά. Για τους σκοπούς της έρευνας τέθηκαν τα εξής ερωτήματα:

- I. Ποιες είναι οι αντιλήψεις που έχουν παιδιά ηλικίας 10-12 ετών για το θάνατο και πως αυτές αποτυπώνονται μέσα στα σχέδιά τους;
- II. Μπορεί η ηλικία να επηρεάσει τη σχεδιαστική απόδοση των παιδιών;
- III. Υπάρχουν διαφορές ανάμεσα στα δύο φύλα ως προς τον τρόπο που αναπαριστούν την έννοια του θανάτου;
- IV. Κατά πόσο η ετοιμότητα των εκπαιδευτικών για ζητήματα γύρω από το θάνατο ασκεί κάποια επιρροή στην απεικόνισή στα σχέδια των παιδιών;
- V. Μπορούν οι θρησκευτικές πεποιθήσεις που έχει ένας εκπαιδευτικός να επηρεάσουν τη σχεδιαστική απόδοση του θανάτου από τους μαθητές του.

Σχετικά με την ηλικία, των παιδιών και παρά το γεγονός, πως οι ηλικιακές τους διαφορές είναι πολύ μικρές, υποθέσαμε πως τα μικρότερα παιδιά θα αναπαριστούν το θάνατο στη βιολογική του διάσταση με μεγαλύτερη συχνότητα από

τα μεγαλύτερα, ενώ όσο αυξάνεται η ηλικία θα συμπεριλαμβάνουν και τη μεταφυσική διάσταση (Yang & Chen, 2002). Αναφορικά με το φύλο των παιδιών υποθέσαμε πως τα αγόρια θα απεικονίζουν τη βιολογική διάσταση του θανάτου με μεγαλύτερη συχνότητα από τα κορίτσια, τα οποία πιστεύουμε πως θα δημιουργούν εικόνες με τη ψυχολογική και μεταφυσική διάσταση του θανάτου. Η υπόθεση αυτή στηρίχθηκε σε παλαιότερα ευρήματα (Tamm & Granqvist, 1993). Τέλος, θεωρήσαμε ότι οι προσωπικές αντιλήψεις και οι στάσεις που έχουν οι εκπαιδευτικοί για το θάνατο, αλλά και η θρησκευτικότητά τους μπορεί να επηρεάσουν τα σχέδια των παιδιών.

5.2 Η Μέθοδος

5.2.1 Το δείγμα

Το πληθυσμό της παρούσας έρευνας αποτελούν εκπαιδευτικοί της Πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης και μαθητές ηλικίας 10-12 ετών που φοιτούν σε δημόσια δημοτικά σχολεία. Πιο συγκεκριμένα το δείγμα της παρούσας έρευνας αποτέλεσαν 12 εκπαιδευτικοί της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης που υπηρετούν σε 4 σχολικές μονάδες του Νομού Λαρίσης και συγκεκριμένα στη πόλη των Φαρσάλων. Ακόμη δείγμα της έρευνας αποτέλεσαν 210 μαθητές (113 αγόρια και 97 κορίτσια) που φοιτούν στην τετάρτη ($N=79$), πέμπτη ($N=64$) και έκτη δημοτικού ($N=67$) των σχολικών μονάδων που προαναφέρθηκαν.

5.2.2 Εργαλεία

Η παρούσα έρευνα χρησιμοποίησε τα εξής ερευνητικά εργαλεία: α) ερωτηματολόγιο για τους εκπαιδευτικούς β) σχέδιο για τα παιδιά.

5.2.2.1 Το ερωτηματολόγιο

Ως το πιο κατάλληλο εργαλείο για τη συλλογή των δεδομένων της παρούσας έρευνας κρίθηκε το γραπτό ανώνυμο ημερολόγιο. Οι λόγοι που επιλέχθηκε το ερωτηματολόγιο είναι γιατί αποτελεί μία άμεση προσέγγιση με την οποία κάποιος μπορεί να διερευνήσει τις αντιλήψεις, τις στάσεις και τα κίνητρα των ανθρώπων (Robson, 2010).

Το ερωτηματολόγιο της παρούσας έρευνας (βλ. Παράρτημα) αποτελούνταν αρχικά από προσωπικές ερωτήσεις που αφορούν τα δημογραφικά στοιχεία των

συμμετεχόντων στην έρευνα. Στη συνέχεια υπήρχαν 7 ερωτήσεις κλειστού τύπου, από αυτές οι τρεις απαντώνται διχοτομικά δηλαδή απαντώντας με Ναι ή Όχι ενώ οι υπόλοιπες με βάση τη τετράβαθμη κλίμακα Likert (1: Καθόλου, 2: Ελάχιστα, 3: Αρκετά, 4: Πολύ). Οι πρώτες πέντε ερωτήσεις αφορούσαν την ετοιμότητα που έχουν οι εκπαιδευτικοί σχετικά με ζητήματα που έχουν να κάνουν, σχετικά με το θάνατο, ενώ οι υπόλοιπες δύο αφορούν στις θρησκευτικές πεποιθήσεις των ερωτηθέντων.

Για να διασφαλιστεί η εγκυρότητα της διαδικασίας το ερωτηματολόγιο που μοιράστηκε στους συμμετέχοντες συνοδεύονταν πάντα από ένα ενημερωτικό σημείωμα. Τέλος, εξασφαλίστηκε η ανωνυμία των συμμετεχόντων καθώς σε κανένα σημείο δεν αναφέρθηκαν τα ονόματα των συμμετεχόντων (Robson, 2010).

5.2.2.2 Σχέδιο

Ζητήθηκε από τους μαθητές σε κάθε τάξη να σχεδιάσουν ότι έρχεται στο μυαλό τους όταν ακούν τη λέξη «θάνατος». Κάθε παιδί είχε τη δυνατότητα να χρησιμοποιήσει όποιο χρώμα ήθελε, μαρκαδόρους, ξυλομπογιές, μολύβια ή στυλό. Ακόμη όλα τα παιδιά είχαν τη δυνατότητα να μην χρησιμοποιήσουν χρώματα εφόσον δεν το επιθυμούσαν. Τέλος, ζήτησα από τα παιδιά εάν το επιθυμούσαν στο πίσω μέρος της κόλλας να κάνουν ένα σχόλιο σχετικά με τη ζωγραφιά τους.

5.4 Η διαδικασία

Η έρευνα αυτή πραγματοποιήθηκε τον Μάρτιο του 2013 και διήρκησε 8 ημέρες καθώς σε κάποια από τα σχολεία χρειάστηκε να πάω δύο ημέρες αφού εκείνο το διάστημα προετοιμαζόταν η γιορτή της 25^{ης} Μαρτίου και το πρόγραμμα των παιδιών και των εκπαιδευτικών ήταν ιδιαίτερα φορτωμένο. Αρχικά ζητούσα την άδεια του διευθυντή της κάθε σχολικής μονάδας. Μόλις έπαιρνα την έγκριση του διευθυντή μιλούσα με τον εκπαιδευτικό της κάθε τάξης τον ενημέρωνα για την έρευνα και έπαιρνα και από εκείνον την βεβαίωση για τη συμμετοχή τόσο του ίδιου όσο και της τάξης του στην έρευνά μου. Αφού έμπαινα σε κάθε τάξη μοίραζα σε κάθε παιδί μία σελίδα A4. Στη συνέχεια τους ζητούσα να μου ζωγραφίσουν οτιδήποτε έρχεται στο μυαλό τους όταν ακούν τη λέξη «θάνατος». Ενημέρωνα τα παιδιά από την αρχή της διαδικασίας ότι ο χρόνος που θα είχαν στη διάθεσή τους θα ήταν 30 λεπτά. Αφού έδινα την εντολή σχεδίασης, τόνιζα στα παιδιά πως είχαν το δικαίωμα να μην κάνουν το σχέδιο που τους ζητήσα εάν δεν το επιθυμούσαν, ενώ, εάν το

ήθελαν μπορούσαν να αποχωρήσουν από τη διαδικασία όποια στιγμή ήθελαν. Μόλις ο χρόνος τελείωνε συγκέντρωνα τα σχέδια και τα ταξινομούσα σε εκείνα που ανήκαν σε κορίτσια και σε εκείνα που ανήκαν σε αγόρια. Ευχαριστούσα τα παιδιά και τον εκπαιδευτικό και αποχωρούσα από την τάξη.

Στους εκπαιδευτικούς της κάθε τάξης έδινα προσωπικά ένα ερωτηματολόγιο που συνοδεύονταν από ένα ενημερωτικό σημείωμα που εξηγούσε αναλυτικά τους σκοπούς της έρευνας που διεξήγαγα. Σε κανένα σημείο του ερωτηματολογίου δεν έγινε αναφορά στα ονόματα των εκπαιδευτικών. Στη συνέχεια ενημέρωνα τους εκπαιδευτικούς πως για όποια άλλη απορία είχαν θα μπορούσαν να απευθυνθούν σε εμένα. Συνολικά μοίρασα 12 ερωτηματολόγια, ήμουν παρούσα κατά τη συμπλήρωσή τους και πρόθυμη να εξηγήσω όποια απορία είχαν οι εκπαιδευτικοί. Ωστόσο η παρουσία μου δεν επηρέαζε τη διαδικασία συμπλήρωσης των ερωτηματολογίων με κανένα άλλο τρόπο.

5.5 Τα δεδομένα

5.5.1 Τα ερωτηματολόγια

Αφού πραγματοποιήθηκε η συλλογή των ερωτηματολογίων ακολούθησε ο έλεγχος, η απαρίθμηση και η ταξινόμησή τους με βάση τη σχολική μονάδα από την οποία τα είχα συλλέξει. Η επεξεργασία των δεδομένων έγινε με το πρόγραμμα στατιστικής ανάλυσης SPSS. Στον έλεγχο που πραγματοποίησα βρήκα τρία ερωτηματολόγια από τα οποία απουσίαζε μία απάντηση στο κάθε ένα ενώ στα υπόλοιπα εννέα δεν έλλειπε καμία απάντηση. Επομένως όλα τα ερωτηματολόγια συμπεριλήφθηκαν στην ανάλυση. Για την υλοποίηση της ανάλυσης αρίθμησα τα ερωτηματολόγια με αύξουσα σειρά (1,2,3,4.....). Πριν γίνει η εισαγωγή των δεδομένων στο πρόγραμμα καθορίστηκε ποιες θα είναι οι μεταβλητές που θα υπολογιστούν καθώς και ο τρόπος μέτρησής τους. Αφού εισήγαγα τα δεδομένα πραγματοποίησα έναν ακόμη έλεγχο των εισαγωγών μου και τέλος προχώρησα στην ανάλυση των δεδομένων μου.

5.5.1.2 Τα σχέδια

Πριν εισάγω τα σχέδια στο στατιστικό πρόγραμμα ανάλυσης τα ταξινόμησα σε τρεις κατηγορίες όπως προέκυψαν στην έρευνα των Tamm & Granqvist (1995). Η πρώτη κατηγορία περιλάμβανε σχέδια που απεικόνιζαν τη βιολογική διάσταση του θανάτου, δηλαδή σχέδια που αφορούσαν την αιτία που οδήγησε σε θάνατο,

λεπτομέρειες από τη κατάσταση του νεκρού και τη στιγμή του θανάτου. Η δεύτερη κατηγορία αφορούσε σχέδια που απεικόνιζαν τη ψυχολογική διάσταση του θανάτου, δηλαδή ζωγραφιές που έδειχναν συναισθήματα όπως θλίψη, στεναχώρια, μοναξιά. Η τρίτη κατηγορία αποτελούνταν από σχέδια που απεικόνιζαν τη μεταφυσική διάσταση του θανάτου, δηλαδή ζωγραφιές που παρουσίαζαν τις ψυχές των ανθρώπων, τη ζωή μετά το θάνατο ή σκηνές από τη κόλαση και το παράδεισο.

Κεφάλαιο 6: ΤΑ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

6.1 Ο τρόπος που τα παιδιά αναπαριστούν το θάνατο στα σχέδιά τους

Κατά τη διάρκεια διεξαγωγής τη έρευνας συγκέντρωσα 212 σχέδια. Αυτά ελέγχθηκαν για τυχόν παραλείψεις, αλλά και για αδυναμία κατανόησης του περιεχομένου τους. Από τα 212 αποκλείστηκαν τα δύο λόγω αδυναμία κατανόησης του νοήματός τους.

Στη συνέχεια προχώρησα στη ταξινόμηση των σχεδίων με βάση το περιεχόμενό τους. Έτσι οι ζωγραφιές ταξινομήθηκαν σε τρεις κατηγορίες και πιο συγκεκριμένα σε σχέδια που απεικόνιζαν (α) τη βιολογική, (β) τη ψυχολογική και (γ) τη μεταφυσική διάσταση.

Η παραπάνω κατηγοριοποίηση έδειξε πως υπερτερούσαν οι ζωγραφιές που απεικόνιζαν τη βιολογική διάσταση του θανάτου. Τη δεύτερη θέση κατέλαβαν οι ζωγραφιές που απεικόνιζαν τη μεταφυσική διάσταση του θανάτου, ενώ ένα μικρό ποσοστό παιδιών επέλεξε να σχεδιάσει τη ψυχολογική διάσταση του θανάτου. Πιο συγκεκριμένα, 153 παιδιά (72%) επέλεξε να απεικονίσει τη βιολογική διάσταση του θανάτου, ενώ 13 παιδιά (6%) επέλεξαν να παρουσιάσουν τη ψυχολογική διάσταση του θανάτου. Τέλος 44 παιδιά (22%) απεικόνισαν τη μεταφυσική διάσταση του θανάτου.

Πίνακας 1: Κατανομή των σχεδίων στις κατηγορίες Tamm & Granqvist

Οι κατηγορίες	f	%
Βιολογικές	153	72,2%
Ψυχολογικές	13	6,1%
Μεταφυσικές	44	20,8%
Άκυρα	2	0,9%
Σύνολο	212	100%

Στη συνέχεια θα παρουσιαστούν ενδεικτικά σχέδια που εμπίπτουν σε κάθε μία από τις παραπάνω κατηγορίες.

6.1.1 Σχέδια που απεικονίζουν τη βιολογική διάσταση του θανάτου

Σχέδιο 1: Χωρίς τίτλο

Το κορίτσι που σχεδίασε αυτή τη ζωγραφιά απεικόνισε το θάνατο με πολλές μορφές βίας. Ένας ληστής σκοτώνει τη κοπέλα μέσα στο σπίτι της. Από κάτω υπάρχει ένα τάφος. Σε άλλες σκηνές της ζωγραφιάς της δείχνει το θάνατο μέσα από ένα αυτοκινητιστικό δυστύχημα, ενώ στην αριστερή πλευρά της σελίδας υπάρχει και ένα ασθενοφόρο.

Σχέδιο 2: Χωρίς τίτλο

Σε αυτό το σχέδιο βλέπουμε ένα νεκρό μέσα στο φέρετρό του. Το κορίτσι που το σχεδίασε επέλεξε να απεικονίσει τη κατάσταση του θανάτου. Ο νεκρός κρατάει ένα χρυσό σταυρό ενώ δίπλα από το φέρετρό του υπάρχουν ανθοδοχεία με λουλούδια. Υπάρχουν λεπτομέρειες που αφορούν τη κηδεία του νεκρού.

Σχέδιο 3: ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ

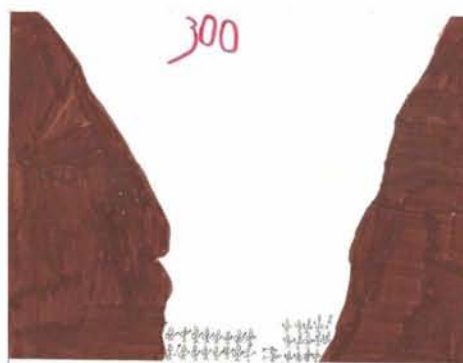

Πανσέληνος σε ένα νεκροταφείο. Το αγόρι που σχεδίασε αυτή τη ζωγραφιά επέλεξε να ζωγραφίσει τη κατάσταση του θανάτου. Υπάρχουν τάφοι, δύο δέντρα μόνο με τα κλαδιά τους και ένα μαχαίρι με αίματα που υπονοεί το βίαιο θάνατο. Επέλεξε στη ζωγραφιά του να τονίσει πως πρόκειται για ένα νεκροταφείο, λέξη την οποία έγραψε με κεφαλαία γράμματα, θέλοντας να διευκρινίσει τι ακριβώς ζωγράφισε.

Σχέδιο 1: Χωρίς τίτλο

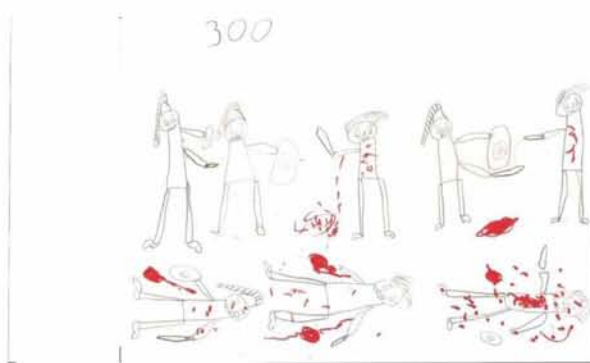
Σχέδιο 2: 300

Σχέδιο 3: ΘΑΝΑΤΟΣ

Σχέδιο 4: 300

Οι παραπάνω ζωγραφιές ανήκουν σε παιδιά του ίδιου σχολείου αλλά διαφορετικών τάξεων και τις συνέλεξα την ίδια μέρα. Τη προηγούμενη ημέρα στη τηλεόραση προβλήθηκε η ξένη ταινία «Οι τριακόσιοι». Τέσσερα από τα παιδιά απεικόνισαν το θάνατο με βίαιο τρόπο και είναι φανερό πως επηρεάστηκαν από την ταινία που είδαν την προηγούμενη μέρα. Οι τέσσερις αυτές ζωγραφιές ενδεχομένως αναδεικνύουν το βαθμό στον οποίο τα παιδιά επηρεάζονται από τη τηλεόραση και σχηματίζουν εικόνες για το θάνατο μέσα από αυτή.

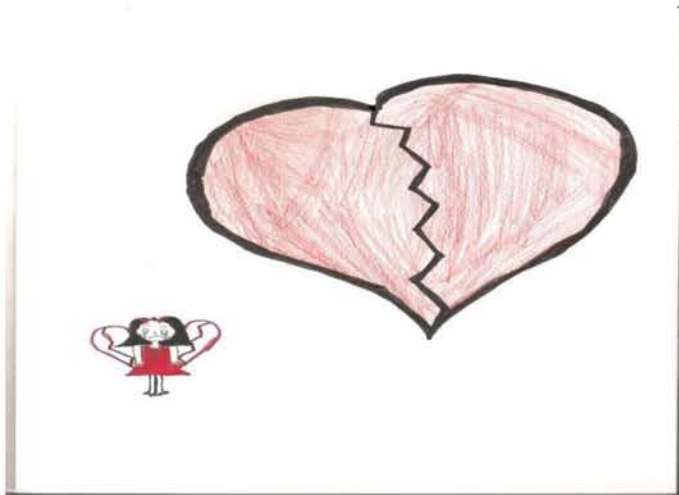
6.1.2 Σχέδια που απεικονίζουν τη ψυχολογική διάσταση του θανάτου

Σχέδιο 1: Χωρίς τίτλο

Σε αυτό το σχέδιο φαίνεται καθαρά η θλίψη που προκαλεί ο θάνατος. Στο βάθος της εικόνας ένας νεκρός σε ένα φέρετρο, δίπλα ένα τάφος και μία τρύπα στη οποία θα μπει ο νεκρός. Ωστόσο στη μπροστινή πλευρά της σελίδας υπάρχει το αγόρι σε μεγάλο μέγεθος με μεγάλα δάκρια να τρέχουν στα μάγουλά του. Η τοποθέτηση του αγοριού στο μεγαλύτερο μέρος της σελίδας, και τα μεγάλα δάκρια φανερώουν ακριβώς πως για αυτό το παιδί σημασία έχει η θλίψη που προκαλεί ο θάνατος.

Σχέδιο 2: Χωρίς τίτλο

Σε αυτό το σχέδιο βλέπουμε μία μεγάλη καρδιά κομμένη στα δύο. Επίσης παρατηρούμε και μία μικρότερη καρδιά ραγισμένη πίσω από το κορίτσι της ζωγραφιάς. Το κορίτσι της ζωγραφιάς έχει δάκρια στα μάτια. Είναι φανερό πως το παιδί που σχεδίασε αυτή τη ζωγραφιά ήθελε να δείξει τη θλίψη και το πόνο που προκαλεί ο θάνατος στους ανθρώπους.

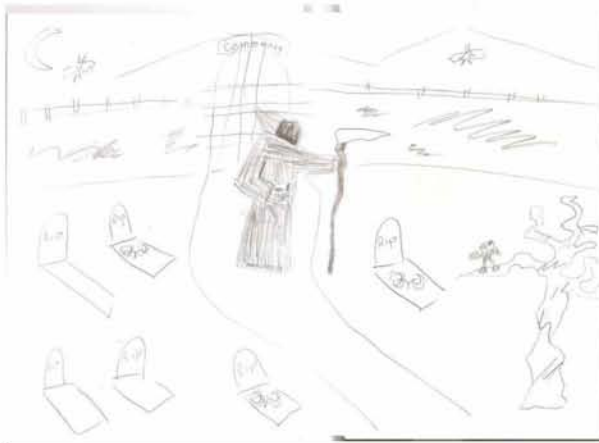
Σχέδιο 3: Ένα δάκρυ κρύβει πολλά ο θάνατος όμως λίγα

Σε αυτή τη ζωγραφιά υπάρχουν δύο σκηνές. Στη πρώτη σκηνή υπάρχει ένα δάκρυ και από κάτω η φράση «Ένα δάκρυ κρύβει πολλά ο θάνατος όμως λίγα». Με αυτή τη φράση το κορίτσι που το σχεδίασε θέλει να δείξει πόση θλίψη μπορεί να προκαλέσει ο θάνατος, αφού ένα δάκρυ μπορεί να κρύβει πόνο, θλίψη, απογοήτευση, εγκατάλειψη, οργή, αγανάκτηση και πολλά άλλα συναισθήματα. Στη δεύτερη σκηνή επιβεβαιώνει τη φράση της ζωγραφίζοντας μία κοπέλα μόνη της σε ένα δάσος να κλαίει.

6.1.3 Σχέδια που απεικονίζουν τη μεταφυσική διάσταση του θανάτου

Σχέδιο 1: Χωρίς τίτλο

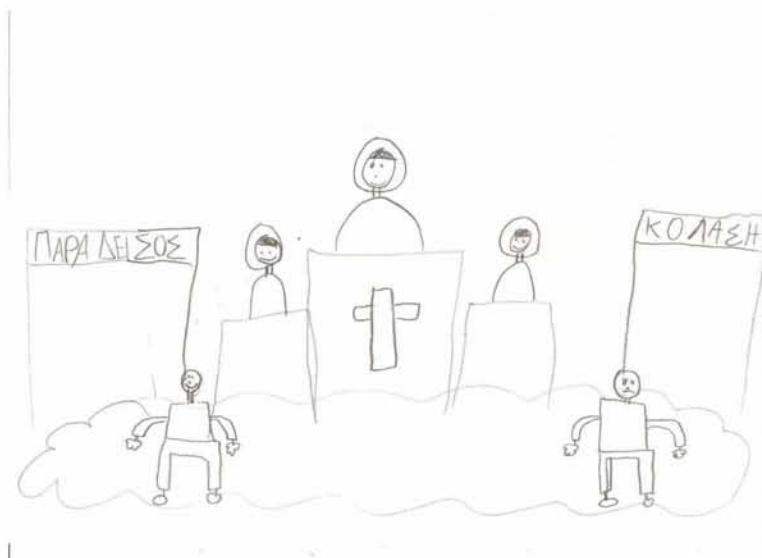
Το αγόρι ζωγράφησε ένα νεκροταφείο βράδυ με πανσέληνο. Στη μέση υπάρχει μία σκοτεινή μορφή που κρατάει ένα δρεπάνι, πρόκειται για το Χάρο. Βλέπουμε λοιπόν εδώ το θάνατο να παίρνει τη μορφή ενός σκοτεινού προσώπου το οποίο τοποθετείται στο κέντρο της ζωγραφιάς.

Σχέδιο 2: Χωρίς τίτλο

Αυτό είναι άλλο ένα σχέδιο που προσωποποιεί το θάνατο. Το παιδί στο πίσω μέρος της σελίδας έγραψε πως αυτή η μορφή δεν προήλθε από τη φαντασία του, αλλά από ένα όνειρο που είδε. Ακόμη ανέφερε πως το επόμενο βράδυ δεν μπορούσε να κοιμηθεί εξαιτίας αυτής της μορφής. Η συγκεκριμένη μορφή προωθείται έντονα από την τηλεόραση αλλά και από το διαδίκτυο. Και σε αυτή τη περίπτωση παρατηρούμε την επίδραση που ασκούν τα Μ.Μ.Ε στην αντίληψη που έχουν τα παιδιά για το θάνατο. Ακόμη η συγκεκριμένη δήλωση επιβεβαιώνει την Κοντοπούλου (2007) σύμφωνα με την οποία στην ηλικία των 9 ετών τα παιδιά βλέπουν το θάνατο σαν «μπαμπούλα» και αναπτύσσουν φοβίες σχετικά με αυτόν.

Σχέδιο 3: ΠΑΡΑΔΕΙΣΟΣ-ΚΟΛΑΣΗ

Σε αυτό το σχέδιο βλέπουμε αντιλήψεις που αφορούν τη κόλαση και τον παράδεισο. Το παιδί που το σχεδίασε έβαλε στη μία πλευρά τη λέξη *παράδεισος* και εκεί τοποθέτησε έναν άνθρωπο χαρούμενο. Στη άλλη πλευρά έβαλε τη λέξη *κόλαση* και από κάτω τοποθέτησε έναν άνθρωπο λυπημένο. Στη μέση τοποθέτησε τρεις θειικές μορφές εάν κρίνουμε από το φωτοστέφανο που σχεδίασε γύρω από τα κεφάλια τους, ενώ στη μέση ζωγράφησε έναν σταυρό.

6.2 Κατανομή των σχεδίων των παιδιών ανά ηλικία

Στο *Πίνακα 2*, παρατηρούμε πως τα παιδιά επέλεξαν σε συντριπτική πλειοψηφία να απεικονίσουν το θάνατο στη βιολογική του διάσταση. Από τα παιδιά της Δ τάξης το 73,4% επέλεξε να ζωγραφίσει τη βιολογική διάσταση του θανάτου, ενώ από την Ε τάξη την επέλεξε το 70,3% και από την ΣΤ τάξη το 74,6%. Τα ποσοστά της ψυχολογικής απεικόνισης είναι πολύ χαμηλά. Το 2,53% των παιδιών της Δ τάξης επέλεξε να σχεδιάσει τη ψυχολογική διάσταση του θανάτου, από την Ε τάξη το 9,3% και από την ΣΤ το 7,4%. Τέλος τη μεταφυσική διάσταση του θανάτου επέλεξαν σε ποσοστό 24,0% τα παιδιά της Δ τάξης, σε ποσοστό 20,3,% τα παιδιά της Ε τάξης και σε ποσοστό 17,9% τα παιδιά της ΣΤ τάξης. Προκειμένου να διαπιστωθεί εάν τα σχέδια των παιδιών διαφοροποιούνται με την ηλικία πραγματοποιήθηκε

ανάλυση χ^2 από την οποία όμως δεν προέκυψαν στατιστικά σημαντικές διαφορές. Το γεγονός πως δεν σημειώθηκαν διαφορές πιθανότητα να οφείλεται στο σχετικά μικρό εύρος των ηλικιών που εξετάσαμε.

Πίνακας 2: Κατανομή των σχεδίων ανά ηλικία

Ηλικία	Βιολογική διάσταση		Ψυχολογική διάσταση		Μεταφυσική Διάσταση		Σύνολο	
	f	%	f	%	f	%	f	%
Δ τάξη	58	73,4%	2	2,53%	19	24,0%	79	100,0%
Ε Τάξη	45	70,3%	6	9,3%	13	20,3%	64	100,0%
ΣΤ Τάξη	50	74,6%	5	7,4%	12	17,9%	67	100,0%
Σύνολο	153	37,6%	13	30,5%	44	31,9	210	100,0%

6.3 Κατανομή των σχεδίων με βάση το φύλο των παιδιών

Στο Πίνακα 3, παρατηρούμε ότι τα αγόρια απεικόνισαν τη βιολογική διάσταση του θανάτου με μεγαλύτερη συχνότητα από τα κορίτσια. Πιο συγκεκριμένα, το 74,3% των αγοριών επέλεξε τη βιολογική διάσταση του θανάτου σε σύγκριση με το 71,1% των κοριτσιών. Μεγάλη διαφορά ανάμεσα στα δύο φύλα παρατηρούμε στα ποσοστά των παιδιών που απεικόνισαν τη ψυχολογική διάσταση του θανάτου με τα κορίτσια να έχουν την υπεροχή με ποσοστό 11,3% έναντι στο πολύ χαμηλό ποσοστό των

αγοριών που ήταν της τάξεως του 1,76%. Τέλος διαφορά παρατηρούμε και στα ποσοστά των παιδιών που επέλεξαν να απεικονίσουν τη μεταφυσική διάσταση του θανάτου. Τα αγόρια επέλεξαν τη μεταφυσική διάσταση του θανάτου σε ποσοστό 23,8% ενώ τα κορίτσια σε ποσοστό 17,5%. Παρατηρούμε λοιπόν πως ο τρόπος που τα παιδιά απεικονίζουν το θάνατο διαφέρει ανάμεσα στα δύο φύλα και η διαφορά είναι στατιστικά σημαντική, $\chi^2(2) = 8.81, p < .05$.

Πίνακας 3: Κατανομή των σχεδίων με βάση το φύλο των παιδιών

Φύλο	Βιολογική διάσταση		Ψυχολογική διάσταση		Μεταφυσική Διάσταση		Σύνολο	
	f	%	f	%	f	%	f	%
Αγόρια	84	74,3%	2	1,76%	27	23,8%	113	100,0%
Κορίτσια	69	71,1%	11	11,3%	17	17,5%	97	100,0%

6.4 Οι απαντήσεις των εκπαιδευτικών

6.4.1 Οι απαντήσεις των εκπαιδευτικών αναφορικά με την ετοιμότητά τους να διαχειριστούν ζητήματα που έχουν να κάνουν με το θάνατο

Με σκοπό να διερευνήσουμε εάν η ετοιμότητα των εκπαιδευτικών επηρεάζει τη σχεδιαστική απόδοση των παιδιών, ταξινομήσαμε τους εκπαιδευτικούς σε δύο ομάδες ανάλογα με το βαθμό στον οποίο δήλωσαν ότι είναι έτοιμοι να διαχειριστούν θέματα που σχετίζονται με το θάνατο (βλ. Παράρτημα, ερωτήσεις 1-5). Με βάση τις απαντήσεις που έδωσαν στις σχετικές ερωτήσεις του ερωτηματολογίου οι εκπαιδευτικοί κατηγοριοποιήθηκαν ως εξής:

1: Δάσκαλοι που συγκέντρωσαν από 0-6 βαθμούς θεωρήθηκε ότι δεν ήταν ενημερωμένοι πάνω σε ζητήματα σχετικά με το θάνατο και άρα δεν ήταν έτοιμοι να τα διαχειριστούν

2: Δάσκαλοι που συγκέντρωσαν από 7-12 βαθμούς ήταν πολύ ενημερωμένοι και επομένως έτοιμοι να διαχειριστούν ζητήματα σχετικά με το θάνατο. Στον Πίνακα 4 εμφανίζεται η κατανομή της παραπάνω ταξινόμησης.

Στο Πίνακα 4, παρατηρούμε ότι η πλειοψηφία των εκπαιδευτικών (58,3%) δεν είναι ενήμερη πάνω σε θέματα που αφορούν το θάνατο, ενώ λιγότεροι εκπαιδευτικοί (41,6%) ανέφεραν πως ήταν πολύ ενημερωμένοι πάνω σε ζητήματα που αφορούν το θάνατο.

Πίνακας 4: Κατανομή των δασκάλων με βάση το βαθμό ετοιμότητάς τους

Ετοιμότητα δασκάλου	Αριθμός δασκάλων	
	f	%
1	7	(58,3%)
2	5	(41,6%)
Σύνολο	12	(100,0%)

6.4.2 Η θρησκευτικότητα των εκπαιδευτικών

Προκειμένου να διερευνηθεί ο βαθμός θρησκευτικότητας των δασκάλων, οι εκπαιδευτικοί με βάση τις απαντήσεις τους στα ζητήματα της θρησκευτικότητας ταξινομήθηκαν σε 2 ομάδες ανάλογα με τη συνολική βαθμολογία που συγκέντρωσαν (βλ. Παράρτημα, ερωτήσεις 6-7). Πιο συγκεκριμένα οι θετικές απαντήσεις των εκπαιδευτικών κατηγοριοποιήθηκαν με τον εξής τρόπο:

1: Δάσκαλοι που συγκέντρωσαν 0-4 βαθμούς και οι οποίοι δεν θεωρούσαν πολύ σημαντική τη θρησκεία

2: Δάσκαλοι που συγκέντρωσαν 5-8 βαθμούς και οι οποίοι θεωρούσαν πολύ σημαντική τη θρησκεία

Στο Πίνακα 5, βλέπουμε πως οι εκπαιδευτικοί σε ποσοστό (91,6%) δήλωσαν ότι θεωρούν πολύ σημαντική τη θρησκεία, ενώ μόλις το 8,3 ανέφερε πως δεν θεωρεί σημαντική τη θρησκεία.

Πίνακας 5: Κατανομή των δασκάλων ανάλογα με το βαθμό θρησκευτικότητάς τους

Θρησκευτικότητα δασκάλου	Αριθμός δασκάλων	
	f	%
1	1	(8,3%)
2	11	(91,6%)
Σύνολο	12	(100%)

6.5 Η ετοιμότητα των εκπαιδευτικών και η επίδρασή της στα σχέδια των παιδιών

Σε αυτή την ενότητα θα επιχειρήσουμε να διερευνήσουμε κατά πόσο η ετοιμότητα που έχουν οι εκπαιδευτικοί γύρω από θέματα που σχετίζονται με το θάνατο επηρεάζουν τη σχεδιαστική απόδοση των παιδιών. Στο πίνακα 6 παρουσιάζεται η κατανομή των σχεδίων στις κατηγορίες όπως αυτές ορίστηκαν από τους Tamm & Granqvist (1993,1995) ανάλογα με την ετοιμότητα των εκπαιδευτικών.

Στο Πίνακα 6, βλέπουμε πως ο βαθμός στον οποίο οι εκπαιδευτικοί είναι ή δεν είναι ενήμεροι πάνω σε ζητήματα που έχουν να κάνουν με το θάνατο δεν επηρεάζει σε μεγάλο βαθμό τη σχεδιαστική απόδοση των παιδιών. Με άλλα λόγια η ετοιμότητα των εκπαιδευτικών σε ζητήματα που αφορούν το θάνατο δεν επηρεάζει τον τρόπο που τα παιδιά απεικονίζουν το θάνατο. Αναλυτικότερα σε τάξεις όπου οι εκπαιδευτικοί δήλωσαν πως δεν ήταν καθόλου ενήμεροι για ζητήματα που αφορούν στο θάνατο εντοπίστηκαν 95 (69,3%) ζωγραφιές που απεικονίζουν τη βιολογική διάσταση του θανάτου, 8 (5,8%) τη ψυχολογική διάσταση και 34 (24,8%) τη μεταφυσική διάσταση. Σε τάξεις που οι εκπαιδευτικοί δήλωσαν πως είναι πολύ ενήμεροι για ζητήματα σχετικά με το θάνατο τα παιδιά σχεδίασαν 58 (79,4%) αναπαραστάσεις που απεικονίζουν τη βιολογική διάσταση του θανάτου, 5 (6,8%) τη

ψυχολογική και 10 (13,6%) τη μεταφυσική διάσταση. Προκειμένου να διαπιστωθεί εάν η σχεδιαστική απόδοση του θανάτου διαφοροποιείται ανάλογα με την ετοιμότητα του εκπαιδευτικού να διδάξει το θάνατο, πραγματοποιήθηκε ανάλυση χ^2 από την οποία όμως δεν προέκυψαν κάποιες στατιστικά σημαντικές διαφορές.

Πίνακας 6: Η κατανομή των σχεδίων στις κατηγορίες ανάλογα με την ετοιμότητα των εκπαιδευτικών

Ζωγραφιές Παιδιών	Ετοιμότητα Εκπαιδευτικού			
	1		2	
	f	%	f	%
Βιολογικές	95	69,3%	58	79,4
Ψυχολογικές	8	5,8%	5	6,8%
Μεταφυσικές	34	24,8%	10	13,6%
Σύνολο	137	100,0%	73	100,0%

6.6 Η θρησκευτικότητα των εκπαιδευτικών και η επίδρασή της στη σχεδιαστική απόδοση των παιδιών

Όπως προαναφέρθηκε, οι περισσότεροι εκπαιδευτικοί που συμμετείχαν στην έρευνα δήλωσαν υψηλό βαθμό θρησκευτικότητας. Μόνο το 8,3% δήλωσε πως δεν θεωρεί σημαντική τη θρησκεία. Το γεγονός αυτό δεν επέτρεψε τη σύγκριση των σχεδίων των παιδιών με βάση το βαθμό θρησκευτικότητας των εκπαιδευτικών.

Κεφάλαιο 7: ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η έρευνα αυτή πραγματοποιήθηκε για να διερευνηθεί εάν ο τρόπος με τον οποίο τα παιδιά απεικονίζουν το θάνατο στα σχέδιά τους επηρεάζεται από το φύλο αλλά και από την ηλικία τους. Ακόμη επιχειρήθηκε να διερευνηθεί εάν η ετοιμότητα των εκπαιδευτικών να διαχειρίζονται θέματα σχετικά με το θάνατο, αλλά και ο βαθμός θρησκευτικότητάς τους μπορούν τελικά να επηρεάσουν τη σχεδιαστική απεικόνιση του θανάτου από τα παιδιά.

Μέσα από τον έλεγχο των σχεδίων των παιδιών εντοπίσαμε πως τα σχέδια που απεικόνιζαν το θάνατο με τη βιολογική του διάσταση υπερετερούσαν σημαντικά σε σχέση με εκείνα που απεικόνιζαν τη μεταφυσική και τη ψυχολογική. Σημαντικές διαφορές αναφορικά με τον τρόπο που απεικόνιζαν το θάνατο τα παιδιά των τριών τάξεων δεν εντοπίστηκαν, καθώς το εύρος των ηλικιών που εξετάσαμε δεν ήταν μεγάλο. Αυτό που επιβεβαιώθηκε, ωστόσο, είναι ότι παιδιά ηλικίας 10-12 ετών επιλέγουν να σχεδιάζουν με μεγαλύτερη συχνότητα τη βιολογική διάσταση του θανάτου, εύρημα που επιβεβαιώνει και τους Tamm και Granqvist (1993, 1995). Αμέσως μετά τη βιολογική διάσταση του θανάτου τα παιδιά επέλεξαν τη μεταφυσική διάσταση και τελευταία την ψυχολογική. Το συγκεκριμένο εύρημα συμφωνεί με τους Yang και Chen (2002), οι οποίοι εντόπισαν πως τα παιδιά επέλεξαν με μεγαλύτερη συχνότητα να απεικονίζουν το θάνατο με τη βιολογική του διάσταση, στη συνέχεια τον απεικόνιζαν με τη μεταφυσική και τελευταία απεικόνιζαν τη ψυχολογική.

Στη συνέχεια επιχειρήσαμε να ελέγξουμε τον τρόπο που επηρεάζει τη σχεδιαστική απόδοση του θανάτου το φύλο του παιδιού. Εντοπίσαμε πως τα αγόρια απεικόνιζαν με μεγαλύτερη συχνότητα τη βιολογική διάσταση του θανάτου σε σχέση με τα κορίτσια. Μεγάλη διαφορά εντοπίζεται και στην απεικόνιση της ψυχολογικής διάσταση του θανάτου. Τα κορίτσια επέλεξαν να απεικονίσουν τη ψυχολογική διάσταση του θανάτου με πολύ μεγαλύτερη συχνότητα από τα αγόρια. Τέλος, τη μεταφυσική διάσταση επέλεξαν να παρουσιάσουν περισσότερο τα αγόρια από τα κορίτσια. Τα αποτελέσματα αυτά συμφωνούν με τους Tamm και Granqvist (1995) οι οποίοι βρήκαν πως τα αγόρια τείνουν να απεικονίζουν με μεγαλύτερη συχνότητα τη βιολογική διάσταση του θανάτου από τα κορίτσια. Ακόμη παρατήρησαν πως τα κορίτσια απεικονίζουν τη συναισθηματική φύση του θανάτου χρησιμοποιώντας τη ψυχολογική του διάσταση με μεγαλύτερη συχνότητα από τα αγόρια. Τα συγκεκριμένα αποτελέσματα, όμως, έρχονται σε αντίθεση με την έρευνα των Yang

και Chen (2002), αλλά και των Bonoti et al. (2013) οι οποίοι δεν εντόπισαν σημαντικές διαφορές στη σχεδιαστική απεικόνιση του θανάτου με βάση το φύλο.

Όσον αφορά στην ετοιμότητα των εκπαιδευτικών να διαχειριστούν ζητήματα σχετικά με το θάνατο, η έρευνα μας έδειξε ότι η πλειοψηφία των εκπαιδευτικών δήλωσε ότι ήταν πολύ ενήμεροι για τη διαχείριση τέτοιων ζητημάτων, ενώ λιγότεροι εκπαιδευτικοί δήλωσαν πως δεν ήταν καθόλου. Το εύρημα αυτό φαίνεται να έρχεται σε συμφωνία με προηγούμενες έρευνες (Hedman, 2012. McGovern & Barry 2000) οι οποίες βρήκαν ότι η πλειοψηφία των εκπαιδευτικών ανέφερε πως ήταν έτοιμη να διαχειριστεί ζητήματα που αφορούν στο θάνατο. Τα αποτελέσματά μας έρχονται σε αντίθεση με αυτά των Χατζηνικολάου και Αναγνωστοπούλου (2010) οι οποίες βρήκαν πως ένα πολύ μικρό ποσοστό εκπαιδευτικών δήλωσε πως ήταν έτοιμοι να διαχειριστούν ζητήματα που έχουν να κάνουν με το θάνατο, ενώ στη πλειοψηφία τους δήλωσαν αδύναμοι να διαχειριστούν τέτοιου είδους θέματα. Ωστόσο πρέπει να επισημάνουμε ότι στην έρευνά μας δεν βρέθηκε επίδραση της ετοιμότητας των εκπαιδευτικών στη σχεδιαστική απόδοση των παιδιών. Ανεξάρτητα από την ετοιμότητα των εκπαιδευτικών τα παιδιά έτειναν να απεικονίζουν το θάνατο με τη βιολογική του διάσταση, ακολουθούσε η μεταφυσική διάσταση και τελευταία η ψυχολογική.

Τέλος, επιχειρήσαμε να διαπιστώσουμε κατά πόσο ο βαθμός θρησκευτικότητας των εκπαιδευτικών επηρεάζει τη σχεδιαστική απόδοση των παιδιών. Η συντριπτική πλειοψηφία των εκπαιδευτικών δήλωσε πολύ υψηλό βαθμό θρησκευτικότητας. Το πολύ υψηλό αυτό ποσοστό δε μας επέτρεψε να προχωρήσουμε στη διεξαγωγή συμπερασμάτων σχετικά με το εάν η θρησκεία διαφοροποιεί τον τρόπο με τον οποίο τα παιδιά απεικονίζουν το θάνατο.

Με τη παρούσα έρευνα θεωρούμε πως συμβάλλαμε, έστω και λίγο, στο να υπάρξουν περισσότερες γνώσεις για ένα θέμα που εξακολουθεί να είναι ταμπού για την ελληνική κοινωνία αλλά και τη σχολική πραγματικότητα. Η εργασία αυτή μπορεί να αποτελέσει ένα πολύ χρήσιμο εργαλείο στα χέρια των εκπαιδευτικών προκειμένου να τους κάνει να ευαισθητοποιηθούν πάνω σε θέματα που αφορούν στο θάνατο. Όπως έχει ήδη επισημανθεί, είναι πολύ σημαντικό ένας εκπαιδευτικός να έχει προετοιμάσει τη τάξη του για την περίπτωση που συμβεί μία απώλεια, παρά να κληθεί να την διαχειριστεί όταν αυτή συμβεί. Ευελπιστούμε, λοιπόν η παρούσα έρευνα να οδηγήσει τους εκπαιδευτικούς προς αυτή τη κατεύθυνση.

Για τη παρούσα έρευνα το δείγμα κρίνεται ικανοποιητικό, ωστόσο, πρέπει να πούμε ότι περιορίστηκε μόνο σε 4 σχολικές μονάδες της πόλης των Φαρσάλων, και συνεπώς για την εξαγωγή ασφαλέστερων αποτελεσμάτων απαιτείται μεγαλύτερος αριθμός συμμετεχόντων.

Κλείνοντας, θα αναφερθώ και στη διαπίστωση που έκανα αναφορικά με την επίδραση που ασκεί στη σχεδιαστική απόδοση των παιδιών η τηλεόραση και τα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης γενικότερα. Τα σχέδια που συνέλεξα ήταν από διαφορετικά τμήματα και διαφορετικές ηλικίες παιδιών. Αυτό σημαίνει ότι τα παιδιά ανεξάρτητα από την ηλικία τους επηρεάστηκαν από την ταινία που είχαν δει τη προηγούμενη ημέρα με τα αγόρια να δείχνουν προτίμηση σε αυτή τη βίαιη απεικόνιση του θανάτου σε σχέση με τα κορίτσια (τρεις από τις ζωγραφιές ανήκουν σε αγόρια και μια σε κορίτσι). Η διαπίστωση αυτή δε μπορεί σε καμία περίπτωση να γενικευτεί, καθώς η παρατήρηση ήταν τυχαία. Χρειάζεται να γίνουν συστηματικές έρευνες οι οποίες θα πρέπει να εστιάσουν και σε αυτό το παράγοντα εκτός από την ηλικία και το φύλο καθώς, από τη δική μου τουλάχιστον έρευνα, φαίνεται να ασκεί σημαντική επίδραση στο τρόπο με τον οποίο τα παιδιά απεικονίζουν το θάνατο. Ακόμη, αρκετές από τις ζωγραφιές, οι οποίες παρουσίαζαν νεκροταφεία έγραφαν επάνω στους τάφους των νεκρών τα αρχικά (Rest.In.Peace). Τα συγκεκριμένα αρχικά αναγράφονται σε τάφους σε διάφορα κινούμενα σχέδια που προβάλλει η τηλεόραση, αλλά και σε videogames και παιχνίδια στον υπολογιστή. Θεωρώ λοιπόν, πως η επιλογή αυτών των αρχικών και η τοποθέτησή τους στα σχέδια των τάφων δεν ήταν τυχαία από τα παιδιά, αλλά αντανακλούν την επίδραση των μέσων στις αντιλήψεις που διαμορφώνουν τα παιδιά για το θάνατο. Στο μέλλον, λοιπόν, θα είναι πολύ σημαντικό να διερευνηθεί εάν η τηλεόραση και τα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης μπορούν να επηρεάσουν τη σχεδιαστική απόδοση των παιδιών. Ακόμη ενδιαφέρον θα είχε να παρατηρηθεί εάν η επίδραση των ΜΜΕ επηρεάζει τα παιδιά προσωρινά ή εάν η επίδραση αυτή μπορεί να διαρκέσει και για ένα μεγαλύτερο χρονικό διάστημα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αδραχτάς, Β. & Τερζάκης, Φ. (2003). *Θάνατος και εσχατολογικά οράματα: θρησκευσιοϊστορικές προοπτικές*. Θεσσαλονίκη: Αρχέτυπο.

Αναγνωστοπούλου Τ. (2011). *Περίληψεις ημερίδας «Η αντιμετώπιση των απωλειών στη ζωή του παιδιού»*. Ανακτήθηκε στις 22/10/2012, από <http://press.auth.gr/news/wordpress/wp-content/uploads/2011/05.doc>.

Anthony, S (1972). *The discovery of death in childhood and after*. New York: Basic Books.

Αριές, Φ.(1988). *Δοκίμια για το θάνατο στη δύση*. Αθήνα: Γλάρος

Bacque, M. F. (2001). *Πένθος και υγεία- άλλοτε και σήμερα*. Αθήνα: Θυμάρι.

Baum, H. (2003). *Η γιαγιά πήγε στον ουρανό*. (Μτφ. Α. Σαλβάνου). Αθήνα: Θυμάρι.

Bonoti, F., Leondari, A., & Mastora, A.,(2013) Exploring Children's Understanding of Death: Through Drawings and the Death Concept Questionnaire. *Death studies*, 37(1) 47–60.

Cotton, C. R., & Range, L. M. (1990). Children's death concepts: Relationships to cognitive functioning, age, experience with death, fear of death, and hopelessness. *Journal of Clinical Child Psychology*, 19, 123–127.

Dresser, N. & Wasserman, F. (2010). *Saying Goodbye to someone you Love*. New York: Demos Health

Cullinan, A. (1990). Teachers' death anxiety, ability to cope with death, and perceived ability to aid bereaved students. *Death Studies*, 14(2), 147-160.

Easterling, P. E. & Muir, J. V. (1985). *Greek religion and society*. Cambridge: University press.

- Feifel, H. (1959). *The meaning of death*. New York: McGraw-Hill.
- Harris, P. L. & Giménez, M (2005). *Children's acceptance of conflicting testimony: The case of death*. Ανακτήθηκε στις 15/10/2012 από <http://www.gse.harvard.edu/~news/features/harris/HarrisGimenez.pdf>
- Hedman A. (2012): Faculty's Empathy and Academic Support for Grieving Students. *Death Studies*, 36(10), 914-931.
- Hunter, S. B., & Smith, D. E. (2008). Predictor's of children's understanding of death: age, cognitive ability, death experience and maternal communicative competence. *Omega*, 57(2), 143-162.
- Jackson, M. & Colwell, J. (2002). *A Teacher's Handbook of death*. London: Jessica Kingsley.
- Καλλίτση, Γ. (2005). *Ειδικές ιστορίες για παιδιά: κοινωνικά και προσωπικά προβλήματα (θάνατος, διαζύγιο, σεξουαλική παρενόχληση) μέσα από λογοτεχνικά θέματα*. Πτυχιακή Εργασία. Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας: Σχολή Επιστημών του Ανθρώπου. Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, Βόλος.
- Κανάκης, Ι. (1996). Παιδί και Τηλεόραση: Πότε και ποιες τηλεοπτικές εκπομπές παρακολουθούν τα ελληνόπουλα 11-12 ετών και πως τις αξιοποιούν στο σπίτι και στο σχολείο» *Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, 19, 207-232.
- Κοντοπούλου, Μ. (2007). *Παιδί και ψυχοκοινωνικές δυσκολίες, μία ψυχοδυναμική οπτική*. Αθήνα: Gutenberg.
- Κροεν, W. (2007). *Πώς θα βοηθήσετε τα παιδιά να αντιμετωπίσουν έναν θάνατο*. Αθήνα: Φυτράκης.
- Lamers, E. P. (1995). Children, dead, and fairy tales. *Omega: Journal of Death and Dying*, 31 (2), 151-167.

- Lonetto, R. (1980). *Children's conceptions of death*. New York: Springer.
- Λεονταρή, Α. (2006). Παιδιά και πένθος, *Επιστημονική Επετηρίδα της Ψυχολογικής Εταιρείας Βορείου Ελλάδας*, 4, 283-299.
- Λουμάκου, Μ. & Μπρουσκέλη, Β. (2010). *Παιδί και γεγονότα ζωής*. Αθήνα: Gutenberg.
- Mahon, M. (1993). Children's concept of death and sibling death from trauma. *Journal of Paediatric Nursing*, 8, 335-344.
- Malchiodi, C. (1998). *Understanding Children's Drawings*. New York: The Guilford Press.
- McGovern M. & Barry M. (2000). Death education: knowledge, attitudes, and perspectives of Irish parents and teachers. *Death Studies*, 24(4), 325-333.
- Nagy, M. (1948). The child's theories concerning death. *Journal of Genetic Psychology*, 73, 3-27
- Νίλσεν, Μ. & Παπαδάτου, Δ. (Επιμ.). (1999). *Όταν η αρρώστια και ο θάνατος αγγίζουν τη σχολική ζωή*. Αθήνα: Μέριμνα
- Papadatou D., Metallinou O, Hatzichristou C & Pavlidi L. (2002): Supporting the bereaved child: Teacher's perceptions and experiences in Greece. *Mortality: Promoting the interdisciplinary study of death and dying*, 7(3), 324-339.
- Χατζηνικολάου Σ. & Αναγνωστοπούλου Τ. (2010). Οι απώλειες στη ζωή του παιδιού. *Επιστημονικό Βήμα*, 13, 151-164.
- Παπάζογλου, Ε. (2005). *Αγωγή των παιδιών γύρω από τη ζωή και το θάνατο*. Αθήνα: Μέριμνα, 4, 6.
- Περβολαράκη, Χ. (2011). Με αφορμή ένα βιβλίο μιλάμε για το θάνατο στο σχολείο. *Επιστημονικό Βήμα*, 15, 41-54

Πρόγραμμα Σπουδών Νηπιαγωγείου (2011). 2^ο Μέρος-Μαθησιακές περιοχές. Παιδαγωγικό Ινστιτούτο. Ανακτήθηκε στις 9/6/2013, από <http://www.dipevath.gr/index.php/anaksxolikvnsymboulvn/prosxolikiekpaideysi/162-analytiko-progr-nhpiagwg/2247-enhmerwsh-nea-ekpka-prog-nhpiagwgwn.html>

Ρομέιν Τ. (2004). *Τι στην ευχή να κάνεις αν χάσεις κάποιον που αγαπάς*; Αθήνα: Κέδρος.

Robson, C. (2007). *Η έρευνα του πραγματικού κόσμου*. Αθήνα: Gutenberg.

Rowing, L. (1996). A comprehensive approach to handling sensitive issues in schools, with special references to loss and grief. *Pastoral Care*, 4, 17-21.

Schilder, P. & Wechsler, D. (1934). The attitude of children towards death. *Journal of Genetic Psychology*, 45, 406-451.

Kurlychek, R. T. (1977). Death education some considerations of purpose and rationale. *Educational Gerontology*, 2(1), 43-50.

Slaughter, V (2005). Young children's understanding of death. *Australian Psychologist*, 40(3), 179-186.

Speece, M. W. (1995). *Children's Concepts of Death*. Ανακτήθηκε στις 15/10/2012 από <http://quod.lib.umich.edu/m/mfr/4919087.0001.107?rgn=main;view=fulltext>

Speece, M. W. & Brent, S. B. (1984). Children's Understanding of Death: A Review of Three Components of a Death Concept. *Child Development*, 55(5), 1671-1686.

Speece, M. & Brent, S.(1996). The development of children's understanding of death. In C. Corr, & D. Corr (Eds), *Handbook of Childhood Death and Bereavement*. New York: Springer.

Μ. Νίλσεν, & Δ. Παπαδάτου (1999). *Όταν η χρόνια αρρώστια και ο θάνατος αγγίζουν τη σχολική ζωή*. Αθήνα: Μέριμνα.

Tamm, M.E & Granqvist, A. (1995). The meaning of death for children and adolescents: A phenomenographic study of drawings. *Death Studies*, 19, 203- 222.

Toynbee, A. (1969). *Experiences*. University Press: Oxford

Turner, M. (2005). *Someone very important has just died: immediate help for people caring for children of all ages at the time of a close bereavement*. London, Philadelphia: Jessica Kingsley.

Wass, H. & Shaak, J. (1976). Helping children understanding death through literature. *Childhood Education*, 138, 159–174.

Weber, J.A. & Fournier, D.G. (1985). *Family Relations*. Family Support and a Child's Adjustment to Death. *The Family and Health Care*, 34(1), 43-49.

Wells, A. (1995). Meta-cognition and worry: A cognitive model of generalized anxiety disorder. *Behavioral and Cognitive Psychotherapy*, 23, 301-320.

Wenestam, C. G. & Wass, H. (1987). Swedish and U.S. children's thinking about death: A qualitative study and cross-culture comparison. *Death Studies*, 11, 99–121.

Χατζηνικολάου Σ. & Αναγνωστοπούλου Τ. (2010). Οι απώλειες στη ζωή του παιδιού. *Επιστημονικό Βήμα*, 13, 151-164.

Χατζηνικολάου Σ. (2011). Περιλήψεις ημερίδας «Η αντιμετώπιση των απωλειών στη ζωή του παιδιού». Ανακτήθηκε στις 22/10/2013, από <http://press.auth.gr/news/wordpress/wp-content/uploads/2011/05.doc>

Χατζηχρήστου, Χ. Γ. (2005). *Πρόγραμμα προαγωγής της ψυχικής υγείας και της μάθησης. Κοινωνική και συναισθηματική αγωγή στο σχολείο*. Αθήνα: ΤΥΠΩΘΗΤΩ-ΓΙΩΡΓΟΣ ΔΑΡΔΑΝΟΣ.

Yalom, I.D. (2008). *Στον κήπο του Επίκουρου*. Αθήνα: Άγρα.

Yang, S. C. & Chen, S. F. (2002). A phenomenographic approach to the meaning of death: A Chinese perspective. *Death studies*, 26, 143-175.

Zolten K. & Long N. (1997, 2006). *How to talk to children about death*. Ανακτήθηκε 20/10/2012, από <http://www.parenting-ed.org/handouts/death.pdf>.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Το ερωτηματολόγιο των εκπαιδευτικών

Διαβάστε κάθε μια από τις παρακάτω δηλώσεις και κυκλώστε την απάντηση που σας αντιπροσωπεύει.

1. Έχετε διδαχθεί επίσημα τον τρόπο με τον οποίο τα παιδιά κατανοούν το θάνατο;.....	Ναι.....Όχι
2. Έχετε διαβάσει κάποιο βιβλίο που είχε ως θέμα το θάνατο;.....	Ναι.....Όχι
3. Έχετε συζητήσει ποτέ με τους μαθητές σας για το θάνατο;.....	Ναι.....Όχι

4. Πόσο καλά προετοιμασμένος/η νιώθετε για να χειριστείτε το θέμα του θανάτου, όπως αυτό προκύπτει φυσιολογικά στην τάξη;

1 Καθόλου προετοιμασμένος /η	2 Ελάχιστα προετοιμασμένος /η	3 Ικανοποιητικά προετοιμασμένος /η	4 Πολύ καλά προετοιμασμένος /η
---	--	---	---

5. Πόσο άνετα θα αισθανόσαστε να διαβάσετε μια ιστορία στους μαθητές σας ή να διαβάσουν μόνοι τους οι μαθητές σας μια ιστορία για το θάνατο, γραμμένη για τη δική τους ηλικιακή ομάδα, και μετά να συζητήσετε μαζί τους για το θέμα αυτό;

1 Καθόλου άνετα	2 Ελάχιστα άνετα	3 Αρκετά άνετα	4 Πολύ άνετα
----------------------------------	-----------------------------------	---------------------------------	-------------------------------

6. Πόσο σημαντική είναι η θρησκεία για σας;

1 Καθόλου σημαντική	2 Ελάχιστα σημαντική	3 Αρκετά σημαντική	4 Πολύ σημαντική
--	---	---	-----------------------------------

7. Κατά τη διάρκεια της προηγούμενης χρονιάς πόσο συχνά παρακολουθήσατε θρησκευτικές – λατρευτικές εκδηλώσεις;

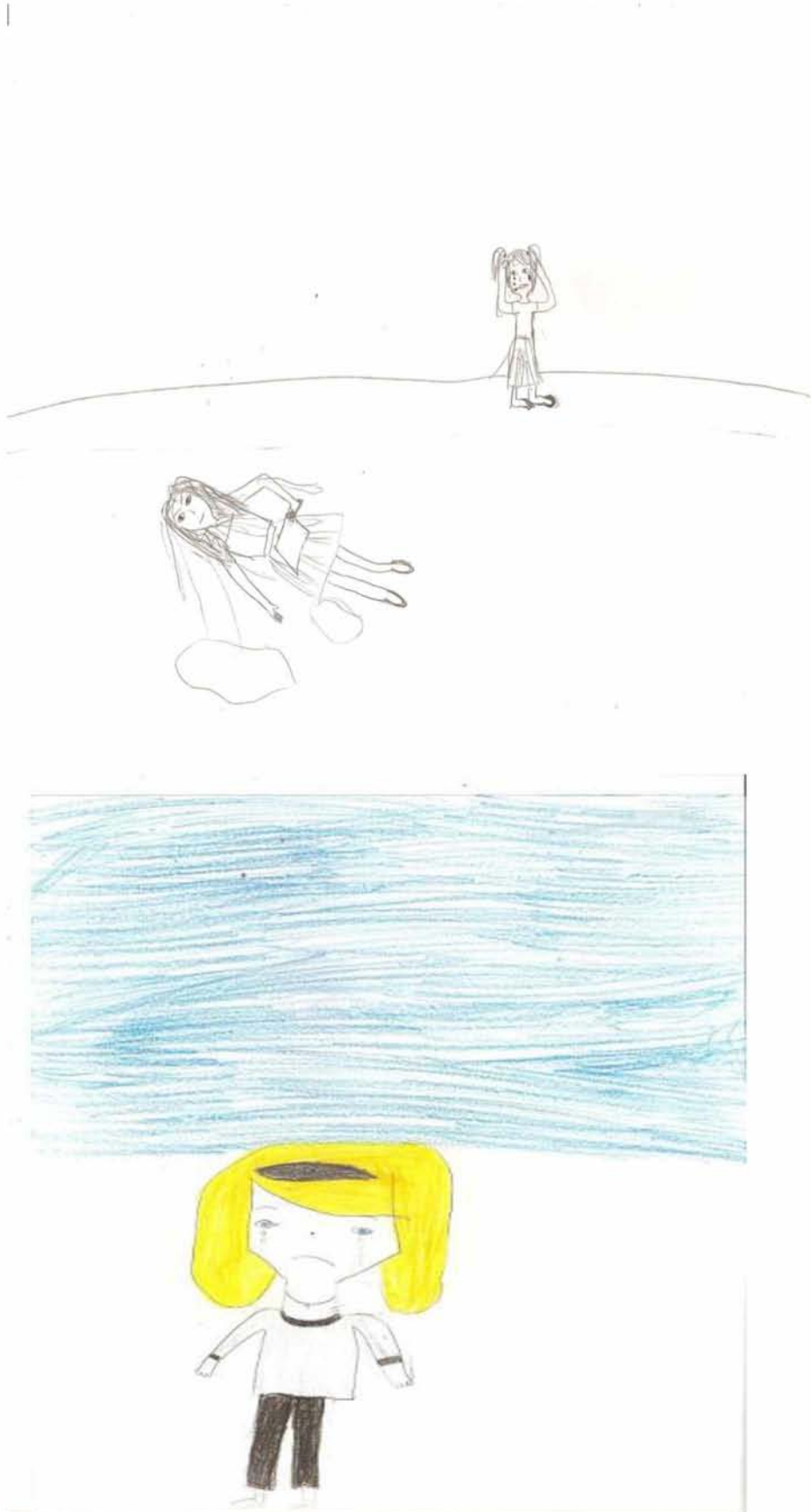
1 Ποτέ	2 Δύο – τρεις φορές το χρόνο	3 Μια φορά το μήνα	4 Μια φορά τη βδομάδα
-------------------------	---	---	--

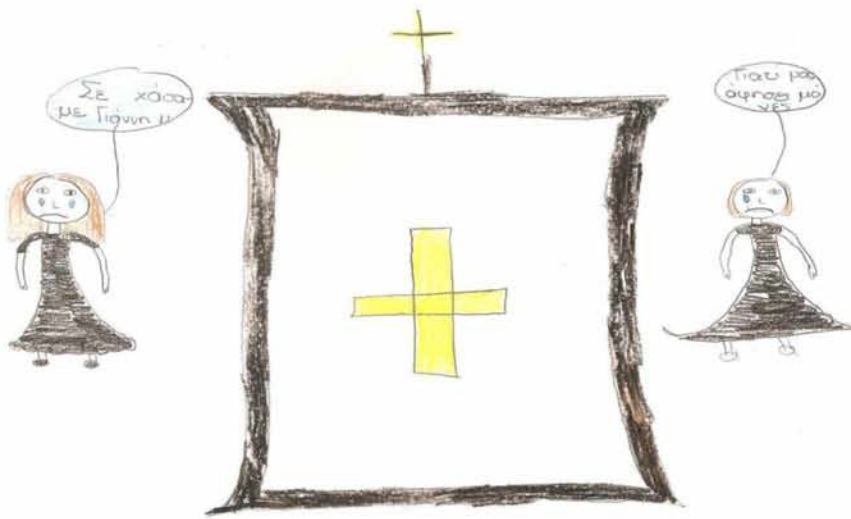
Βιολογική αναπαράσταση του θανάτου

Ψυχολογική αναπαράσταση του θανάτου

Μεταφυσική αναπαράσταση του θανάτου

